

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

**ΤΜΗΜΑ : Ιστορίας , Αρχαιολογίας και Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ

**ΤΑ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ , ΟΙ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΚΟΙ
ΑΜΦΟΡΕΙΣ ΚΑΙ Η ΟΜΑΔΑ ΚΟΥΜΠΑΝ**

ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ : κ. Δ. Παλαιοθόδωρος
κ. Ι. Λεβέντη.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ : Βαρβαριώτου Άννα

ΑΚΑΔ. ΕΤΟΣ : 2006 - 07

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 5844/1
Ημερ. Εισ.: 14-09-2007
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2007
ΒΑΡ

*Στους γονείς μου και στους ανθρώπους
που έκαναν τα φοιτητικά μου χρόνια όμορφα....*

Για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας οφείλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους παρακάτω ανθρώπους:

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου κ. Δ. Παλαιοθόδωρο που με βοήθησε στο θέμα της εργασίας, το οποίο καλύπτει δύο γνωστικά αντικείμενα που με ενδιαφέρουν εξίσου, τόσο οι εορτές της αρχαίας Αθήνας, όσο και η αττική αγγειογραφία. Επίσης οφείλω να τον ευχαριστήσω για τη βιβλιογραφία, τις παρατηρήσεις, τις διορθώσεις και τις συμβουλές του, χωρίς τις οποίες δε θα μπορούσα να προχωρήσω στη συγγραφή της εργασίας.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω την κ. Ι. Λεβέντη, η οποία με κατηύθυνε με τις παρατηρήσεις της και τις διορθώσεις της, ώστε να γίνει εμφανής η ιδιαιτερότητα του θέματος της εργασίας. Η καθοδήγησή της ήταν πολύτιμη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 4
----------------	--------

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Τα Παναθήναια

1.1 Ιστορική τεκμηρίωση των Παναθηναίων	σελ.8
1.2 Οργάνωση και διεξαγωγή της γιορτής	σελ.12
1.3 Η πομπή.....	σελ.14
1.4 Οι αγώνες.....	σελ.23
1.5 Τα έπαθλα.....	σελ.35

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Οι παναθηναϊκοί αμφορείς

2.1 Γενικά στοιχεία για τον αμφορέα- έπαθλο.....	σελ.40
2.2 Η κατασκευή των παναθηναϊκών αμφορέων και η διαμόρφωσή τους.....	σελ.43
2.3 Τα πώματα.....	σελ.46
2.4 Η εξέλιξη του σχήματος.....	σελ.48
2.5 Η εικονογραφία των παναθηναϊκών αμφορέων.....	σελ.56

2.6 Ο αριθμός των παναθηναϊκών αμφορέων σε βραβεία.....σελ.61
2.7 Η σπουδαιότητα των παναθηναϊκών επάθλων και η διάθεσή τους στο εμπόριο.....σελ.63
2.8 Οι ψευδοπαναθηναϊκοί αμφορείς.....σελ.69
Παράθεμα.....σελ.73

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Μελέτη των παναθηναϊκών αμφορέων της Ομάδας Kuban

3.1 Γενικά στοιχεία για την Ομάδα Kuban, σχήμα και τεχνοτροπία.....σελ.74
3.2 Εικονογραφία Α πλευράς.....σελ. 76
3.3 Επισήματα.....σελ.81
3.4 Εικονογραφία Β πλευράς.....σελ.85
3.5 Διάδοση των αγγείων.....σελ.92
ΕΠΙΛΟΓΟΣ σελ.94

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Συντομογραφίες.....	σελ.96
Βιβλιογραφία.....	σελ.97
Κατάλογος των αγγείων και των θραυσμάτων της Ομάδας Κυβαν.....	σελ.103
Χάρτης.....	σελ.117
Κατάλογος εικόνων εντός κειμένου.....	σελ.118
Κατάλογος εικόνων εκτός κειμένου.....	σελ.122
Πίνακας.....	σελ.129
Εικόνες.....	σελ.131

Ακόμα, [στην Αθήνα] βλέπει κανείς αγώνες όχι μόνον ταχύτητας και δύναμης αλλά και ευφράδειας και σοφίας και όλων των άλλων τεχνών. Και για όλ' αυτά δίνονται πολύ σπουδαία βραβεία.

Ισοκράτης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όπως δηλώνει και ο τίτλος της εργασίας το βασικό θέμα αφορά στα έπαθλα των νικητών της εορτής των Παναθηναίων, τους λεγόμενους παναθηναϊκούς αμφορείς. Μέχρι τη διαδικασία όμως της απονομής των επάθλων στους αθλητές, μεσολαβεί μια λαμπρή εκδήλωση με πολλές τιμές και θεωρείται απαραίτητο να αναλυθεί.

Τα Παναθήναια είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα, αλλά συγχρόνως και εθνικό και λαϊκό. Ολόκληρος ο αθηναϊκός λαός, ηγέτες και πολίτες, άνδρες και γυναίκες, νέοι και γέροι τιμούσαν την προστάτρια θεά τους, την Αθηνά, και μέσα από τις εκδηλώσεις λατρείας γι' αυτήν υπογράμμιζαν με υπερηφάνεια την υπεροχή και τον πρωτεύοντα ρόλο της πόλης τους στα πολιτικά και πνευματικά πράγματα του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Ιδιαίτερα στην κλασική περίοδο (5^{ος} αι. π.Χ.), η τάση αυτή γίνεται πιο φανερή με τη συμμετοχή στον εορτασμό όχι μόνο των Αθηναίων πολιτών αλλά και των πολιτών άλλων πόλεων, που ανήκαν στη σφαίρα της πολιτικής επιρροής της Αθήνας, δηλαδή της αθηναϊκής «αυτοκρατορίας».

Η αρχή της επίσημης διοργάνωσης των Παναθηναίων τοποθετείται στο 566 π.Χ., λίγο πριν αναδειχτεί τύραννος ο Πεισίστρατος και κατά το πρότυπο των πανεθνικών συναθροίσεων της Ολυμπίας και των Δελφών τελούνταν κι αυτή κάθε τέσσερα χρόνια. Αθλητικοί και μουσικοί αγώνες λάμπρυναν την εορτή αλλά το επίκεντρο και η κύρια αφορμή της ήταν η μεγάλη πομπή ως τον οίκο της Αθηνάς, επάνω στον λόφο της, για να της προσφερθεί ο πέπλος που ύφαιναν τα κορίτσια της Αθήνας.

Τα τελευταία δεδομένα της έρευνας έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι τα Παναθήναια εξακολουθούσαν να διεξάγονται μέχρι το 410 μ.Χ., ξεπερνώντας ίσως σε διάρκεια ακόμη και τα Ολύμπια. Παρόλο που τα Παναθήναια δεν αναγνωρίστηκαν ποτέ ως πανελλήνιοι αγώνες, η λάμψη και η φήμη τους ήταν ισάξια ή ακόμη και ξεπερνούσαν μερικές από τις πανελλήνιες,

όπως ήταν τα Ολύμπια, τα Πύθια, τα Ίσθμια και τα Νέμεα. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η Αθήνα, οι φιλοσοφικές σχολές της και οι αγώνες της αποτέλεσαν ένα από τα τελευταία και πιο δυναμικά οχυρά των εθνικών στην άμυνά τους έναντι της νέας θρησκείας. Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι η γιορτή την εποχή αυτή διατηρούσε στοιχεία από το λαμπρό παρελθόν της. Θα μπορούσαμε να φανταστούμε μια μικρή ομάδα από φανατικούς γέροντες, τους τελευταίους πιστούς της Αθηνάς, να ανέβαιναν με κόπο την Παναθηναϊκή οδό, για να προσφέρουν κάποιο παλιό ύφασμα ως τον καινούργιο πέπλο στο άγαλμα της θεάς που υπήρχε ακόμη στο Ερεχθείο, λίγα χρόνια πριν από τη μετατροπή και του ναού αυτού σε χριστιανική εκκλησία. Το τυπικό τέλος της γιορτής των Παναθηναίων ίσως επιβλήθηκε με τα διατάγματα του Θεοδοσίου Β΄ το 426 και το 435 μ.Χ., ενώ το 529 μ.Χ. το διάταγμα του Ιουστινιανού απαγορεύει κάθε δραστηριότητα σχετικά με την αρχαία θρησκεία.

Όταν γίνεται λόγος για εορτή, ταυτόχρονα συνδυάζονται οι εκδηλώσεις και οι διαγωνισμοί και ως επακόλουθο οι διαγωνισμοί φέρουν βραβεύσεις. Έτσι και στα Παναθήναια ως βραβεία-έπαθλα κέρδιζαν οι νικητές μεγάλες ποσότητες αθηναϊκού ελαιόλαδου, το οποίο τους παραδιδόταν στους πασίγνωστους παναθηναϊκούς αμφορείς. Οι Παναθηναϊκοί αμφορείς είχαν λατρευτική προέλευση γιατί οι αγώνες, για τους οποίους είχαν κατασκευαστεί, τελούνταν προς τιμή της πολιούχου θεάς Αθηνάς. Πρόκειται για μεγάλο μεγέθους αγγεία με χαμηλό και στενό λαιμό, επειδή περιείχαν το λάδι, το βασικό βραβείο του νικητή. Οι παναθηναϊκοί αμφορείς τη δεκαετία 570-560 π.Χ. απονεμήθηκαν για πρώτη φορά στους τετραετείς αγώνες των Παναθηναίων. Είχαν διογκωμένο σώμα, μικρή βάση και σφιχτές λαβές. Το ύψος τους υπολογιζόταν από 62 έως 67 εκατοστά και κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. ένας κυμαίνεται από 68 έως 82 εκατοστά. Είχαν χωρητικότητα ενός μετρητή λαδιού δηλαδή γύρω στα 40 λίτρα. Από τη μια μεριά του αγγείου απεικονιζόταν η προστάτιδα θεά της πόλης ενώ από την άλλη έφεραν την παράσταση του αγωνίσματος όπου ο αθλητής νίκησε. Στην εμπρόσθια όψη η πρόμαχος θεά

Αθηνά στέκεται ανάμεσα σε δύο κίονες, δίπλα στους οποίους αναγράφεται η επιγραφή «Των αθήνηθεν άθλων» αλλά και το όνομα των αρχόντων που κυβερνούσαν την πόλη. Οι επιγραφές αυτές αποτελούν το κύριο στοιχείο που αποδεικνύει ότι το αγγείο δόθηκε ως έπαθλο.

Οι ψευδοπαναθηναϊκοί αμφορείς έχουν όλα τα χαρακτηριστικά των παναθηναϊκών αμφορέων, εκτός από το ότι είναι συνήθως μικρότεροι σε μέγεθος και στερούνται της αγωνιστικής επιγραφής που χαρακτηρίζει τα κανονικά αγγεία-έπαθλα. Ως προς τον προορισμό τους δεν υπάρχει ομοφωνία στους ερευνητές. Άλλοι τους θεωρούν βραβεία για τους δεύτερους νικητές των Παναθηναίων, μερικοί ως βραβεία σε άλλους αγώνες, άλλοι ως αναμνηστικά των αγώνων ή ως χρηστικά αγγεία για τις γιορτές που ακολουθούσαν μια παναθηναϊκή νίκη, ή ακόμη, τους μεγαλύτερους απ' αυτούς ως *παραδείγματα* των κεραμικών εργαστηρίων, τα οποία συμμετείχαν στο διαγωνισμό κατασκευής των παναθηναϊκών αμφορέων. Οι ψευδοπαναθηναϊκοί αμφορείς θα πρέπει μάλλον να κατασκευάζονταν για εμπορικούς σκοπούς και συγκεκριμένα για να καλύψουν τη μεγάλη ζήτηση τέτοιων αγγείων, που δεν ήταν δυνατό να ικανοποιηθεί από το «από δεύτερο χέρι» εμπόριο των παναθηναϊκών αμφορέων-επάθλων, ο αριθμός των οποίων ήταν αναγκαστικά περιορισμένος.

Η μελέτη των παναθηναϊκών αμφορέων στη συγκεκριμένη εργασία ξεκινά από την κατασκευή τους, την εξέλιξη του σχήματος και της εικονογραφίας τους και θα καταλήξει στην εξάπλωσή τους στο εμπόριο, καθώς και των ψευδοπαναθηναϊκών αμφορέων. Στη συνέχεια θα επικεντρωθεί σε μια συγκεκριμένη ομάδα παναθηναϊκών αμφορέων, την Ομάδα Kuban όπου θα παρατηρηθεί το επίσημα της ασπίδας της Αθηνάς, καθώς και η εικονογραφία της δευτερεύουσας όψης των παναθηναϊκών αμφορέων που απεικονίζουν τους αθλητές να διαγωνίζονται. Πρόκειται για μια ομάδα αγγείων. Διακόσμησαν τους πιο σημαντικούς Παναθηναϊκούς αμφορείς που φτιάχτηκαν στην Αθήνα και ονομάστηκαν Ομάδα Kuban από την περιοχή της νότιας Ρωσίας, όπου ένα αγγείο βρέθηκε εκεί. Όλοι οι αμφορείς αυτής της ομάδας έχουν μελανόμορφη

τεχνική. Ο πυρήνας της Ομάδας Kuban αποτελείται από τρεις αμφορείς: ο αμφορέας του Petersburg 17553, ο αμφορέας του Λονδίνου B 605 και ο αμφορέας του Λονδίνου B 606. Για τεχνοτροπικούς λόγους, ο Beazley συνέδεσε με αυτούς έναν κάπως πρώιμο αμφορέα, τον Παναθηναϊκό αμφορέα του Λονδίνου 1903. 2-17.1 και δύο θραύσματα (Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 34.352 και Οξφόρδη, Ashmolean, 1966, 935).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί το Διεθνές συνέδριο που έγινε στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας στις 11-12 Μαΐου του 2004, το οποίο εστίασε στη μελέτη των Παναθηναϊκών αγώνων και διοργανώθηκε από την Olga Palagia και A. Spetsieri-Choremi. Το συνέδριο περιλάμβανε τις εξής θέσεις και απόψεις: Panathenaic amphoras (Μιχάλης Τιβέριος), Panathenaic prizes and dedications (Πέτρος Θεμελής), Gods and athletic games (Jon D Mikalson), Replicating tradition: the first celebrations of the greater Panathenaia (Jennifer Neils), Games at the lesser Panathenaia? (Stephen V Tracy), The iconography of the Athenian apobates race: origins, meanings, transformation (Peter Schultz), Torch race and vase-painting (Martin Bentz), A unique new depiction of a Panathenaic victor (John H Oakley), Panathenaic prize amphorae from the Kerameikos: some new aspects and results (Norbert Eschbach), “Not that the vases are easy to interpret...” Some thoughts on Panathenaic prize amphorae (Bettina Kratzmuller), “Choregic” or victory monuments of the tribal Panathenaic contests (Hans Rupprecht Goette), Royal Athenians: the Ptolemies and Attalids at the Panathenaia (Julia L Shear), The Panathenaic stadium from the Hellenistic to the Roman period: Panathenaic prize-amphorae and the Biel throne (Dyfri Williams), Athens and Herculaneum: The case of the Panathenaic Athenas (Carol C Mattusch).

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ

1.1. Ιστορική τεκμηρίωση των Παναθηναίων

Τα Παναθήναια ήταν η πιο περιώνυμη θρησκευτική και κοινωνική εορτή των Αθηναίων¹. Απ' αυτή την εορτή λείπει καθετί το παράξενο, νυχτερινό σκοτεινό ή κωμικό των άλλων εορτών· αυτό που απομένει είναι η φωτεινή λαμπρότητα όμοια με τη μαρμάρινη ζωφόρο του Παρθενώνος. Τελούνταν κάθε χρόνο για να εορταστούν τα γενέθλια της Αθηνάς, της προστάτιδας θεάς της πόλης, αποδίδοντάς της τιμές. Όπως και κάθε άλλος θεός ή θεά, έτσι και η Αθηνά είχε μια ημέρα αποκλειστικά αφιερωμένη σ' αυτήν και η παράδοση θέλει να ταυτίζει την ημέρα των Παναθηναίων με τα γενέθλιά της και τα γενέθλια της πόλεως². Αρχικά είχαν γεωργικό χαρακτήρα και συνδέονταν με τη λήξη του θερισμού. Ωστόσο, έχασαν από νωρίς αυτόν τον χαρακτήρα και αφιερώθηκαν στην Πολιάδα Αθηνά. Η παραδοσιακή ημερομηνία ήταν η 28^η του Εκατομβαιώνος³, τρεις ημέρες πριν το τέλος του μήνα (Ιουλίου). Από πρωτόγονη και απλοϊκή εορτή που ήταν στην αρχή, εξελίχθηκε σ' έναν εξαιρετικά σύνθετο θεσμό. Τα Μεγάλα Παναθήναια θεσπίστηκαν το 566/5 π.Χ, λίγα χρόνια μετά την ολοκλήρωση της ίδρυσης των τεσσάρων πανελληνίων εορτών, με πρωτοβουλία του Πεισίστρατου, χρονιά που επώνυμος άρχων ήταν ο φίλος του Ιπποκλείδης⁴ και από τότε εορτάζονταν ως πανελλήνιοι αγώνες. Το συγκεκριμένο έτος προσδιορίζεται προς το παρόν από τον αρχαιότερο παναθηναϊκό αμφορέα που έχει βρεθεί ως σήμερα, το γνωστό ως αμφορέα Burgon⁵. Ήταν φανερό ότι ο Πεισίστρατος, ακολουθώντας το πνεύμα ανανέωσης και συστηματοποίησης των αθλημάτων που είχε πραγματοποιηθεί στους Ολυμπιακούς Αγώνες, θέλησε κι αυτός να προχωρήσει στην

---

¹ Για τα Παναθήναια βλ. την πρόσφατη βιβλιογραφία: Jenifer Neils and Stephen V. Tracy, ΤΟΝΑΘΕΝΕΘΕΝΑΘΛΟΝ *The games at Athens*, The American School of Classical Studies at Athens, 2003· *Goddess and Polis, The Panathenaic Festival in Ancient Athens*· W. Parke, *οι εορτές στην αρχαία Αθήνα*, Λονδίνο 1977· Ολγα Τζάχου-Αλεξανδρή, *Το πνεύμα και το σώμα, οι αθλητικοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού- Ελληνικό τμήμα I. C. O. M., Αθήνα 1989· D. Kyle, *Athletics in Ancient Athens*, (Leiden 1987) 178-194.

² *AF* 22-35· *HN* 173-7 (αγγλ. 154-8).

³ Πήρε το όνομά του από μια εορτή-εκατόμβη προς τιμή του Απόλλωνος. Parke, *οι εορτές στην αρχαία Αθήνα* 29-50, Λονδίνο 1977.

⁴ Ιπποκλείδης: Ηρόδοτος, 6, 127, 4 κ.ε. Πεισίστρατος σχόλιο στον Αριστειδή, 6.323.

⁵ Για το αγγείο Burgon βλ. παρακάτω: εξέλιξη του σχήματος.

αναδιοργάνωση των Παναθηναίων εισάγοντας επίσημα τους ιππικούς αγώνες, τις αρματοδρομίες και τους ποιητικούς και μουσικούς διαγωνισμούς. Το πιο σημαντικό πολιτικό πρόσωπο της Αθήνας, ο Περικλής, συνέβαλλε σημαντικά στην αξιοποίηση αυτής της εορτής. Το 442 π.Χ. εκλέχτηκε να είναι ένας *αθλοθέτης* ή ο επιτηρητής των διαγωνισμών. Είχε εκφράσει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στους μουσικούς διαγωνισμούς και δοξάστηκε για την οικοδόμηση του Ωδείου στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης, δίπλα στο θέατρο του Διονύσου. Αυτό συνέβη κατά τη διάρκεια που ο Περικλής ανέλαβε την αναδιοργάνωση του οικοδομικού προγράμματος της Ακρόπολης. Δεν είναι γνωστό που ακριβώς διεξάγονταν οι μουσικοί διαγωνισμοί ως τα χρόνια του Περικλέους, μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Η Robkin θεωρεί ότι το Ωδείο αποτελεί προσωπική προσφορά του Περικλή στην Αθήνα και όχι δημόσιο έργο του περικόλειου προγράμματος⁶. Η γνώμη της, βέβαια, μένει χωρίς ισχυρά επιχειρήματα.

Η ίδρυση των νέων αγώνων στηρίχθηκε στην αναδιοργάνωση μιας παλιάς πατρογονικής γιορτής η οποία εμπλουτίστηκε με νέες τελετές, αγώνες, εκδηλώσεις. Από την εποχή της αναδιοργάνωσης των Παναθηναίων υπήρχαν δύο Παναθήνια: τα Μικρά Παναθήνια που τελούνταν κάθε χρόνο και τα Μεγάλα Παναθήνια⁷ που γιορτάζονταν κάθε τέσσερα χρόνια. Τα αγγεία δίνονταν στα Μεγάλα Παναθήνια. Τα βασικά στοιχεία της εορτής των Μεγάλων Παναθηναίων, η θυσιαστήρια πομπή και ο αγών, ενυπάρχουν επίσης και στα Μικρά ετήσια Παναθήνια. Ακόμη στα Μικρά Παναθήνια γίνονταν θυσίες για την Αθηνά Νίκη, καθώς και άλλες θυσίες, κατά τις οποίες σε όλους γενικώς τους αξιωματούχους, *Πρυτάνεις, Άρχοντες, Στρατηγούς*, δινόταν μερίδιο, κατόπιν θυσιάζονταν πάνω από εκατό πρόβατα και αγελάδες στον μεγάλο βωμό και το κρέας στην Αγορά μοιραζόταν σε όλους τους πολίτες.

Γύρω από την ίδρυση των Παναθηναίων έχουν δημιουργηθεί πολλοί μύθοι. Έδιναν θα λέγαμε μεγαλύτερη σημασία στους μυθολογικούς ιδρυτές και όχι

---

⁶ Robkin A.L.H., *The Odeion of Perikles: the date of its construction and the Periclean building program*, *Ancient World* 2(1979), σελ. 3-12.

⁷ J. A. Davison, *Notes on the Panathenaea*, *JHS* 78 (1958) 23.

στους ιστορικούς. Σύμφωνα, λοιπόν, με τους αθηναϊκούς μύθους, πολλοί πίστευαν ότι η γιορτή ιδρύθηκε από το βασιλιά Εριχθόνιο, γιος του Ηφαίστου και της Αθηνάς που ήταν μισός άνθρωπος και μισός φίδι, για να τιμήσει τη νικηφόρο συμμετοχή της Αθηνάς στη Γιγαντομαχία. Σύμφωνα με τους αθηναϊκούς μύθους, τα Παναθήναια ίδρυσε ο βασιλιάς Εριχθόνιος, μισός άνθρωπος και μισός φίδι, για να τιμήσει τη νικηφόρο συμμετοχή της Αθηνάς στη Γιγαντομαχία. Ένας άλλος μύθος θεωρεί ιδρυτή τον Ερεχθέα ένα «θεικό παιδί» το όνομα του οποίου πήρε το Ερεχθείο της Ακρόπολης. Τέλος υπάρχει κι ένας μύθος ο οποίος όμως έχει κάποιο ιστορικό υπόβαθρο. Η φιλολογική έρευνα έχει καταλήξει στο συμπέρασμα, με βάση τις σχετικές σωζόμενες πηγές, ότι πιθανόν στον 5^ο αιώνα π.Χ., πρέπει να αναχθεί μια προσπάθεια των Αθηναίων να αποδώσουν την ίδρυση των Παναθηναίων, της μεγαλύτερης γιορτής τους, στον ίδιο τον Θησέα, τον εθνικό τους ήρωα, που ως έναν δεύτερον Ηρακλή (Πλουτ. *Θησεύς* 29.3) επεδίωκαν να τον κάνουν γνωστό και εκτός των συνόρων τους και να δώσουν στο γένος τους πρόσθετο κύρος και αίγλη. Μέχρι τότε ως μυθικός ιδρυτής της Παναθηναϊκής γιορτής εφέρετο ο Εριχθόνιος⁸. Ο Θησεάς (εικ.1) ένωσε για πρώτη φορά τους κατοίκους της αττικής επικράτειας. Στις αρχές η γιορτή αυτή ονομαζόταν Αθήναια⁹ κι όταν ο Θησεάς συνένωσε τις δώδεκα πόλεις της Αττικής για να ενισχύσει την ένωση αυτή θέσπισε μια γιορτή με θρησκευτικό και αγωνιστικό χαρακτήρα, η οποία αποτέλεσε την αφετηρία των Παναθηναίων. Αλλά ο Θησεάς, ως νικητής των Αμαζόνων και υπερασπιστής της Ελευθερίας της Αθήνας, χρησίμευε συγχρόνως και ως μυθικό πρότυπο των Αθηναίων στην προσπάθειά τους να εγκαθιδρύσουν δημοκρατικό πολίτευμα¹⁰. Οπωσδήποτε η γιορτή περικλείει

---

⁸ Βλ. *FGrHist* III b I, 629 κ.ε., αρ. 334, F 4. Οι W.B. Tyrrell – F.S. Brown, *Athenian Myths and Institutions* (New York – Oxford 1991) 165 πιστεύουν ότι τα Παναθήναια σχετίστηκαν με το Θησέα ήδη από την εποχή του Πεισίστρατου.

⁹ Για τα Αθήναια που κατά την παράδοση είχε θεσπίσει ο Εριχθόνιος: Απολλόδωρος 3, 190. Για την παράδοση ότι τα ονόμασε Παναθήναια ο Θησεύς: Πλούταρχος, *Θησεύς*, 24, 3

¹⁰ A. Shapiro, "Theseus, Athens and Troizen", *AA* (1982), 291 κ.ε.

στοιχεία από παλαιότερες θρησκευτικές γιορτές και θυσίες και είναι η αρχαιότερη και η πιο σημαντική θρησκευτική εορτή της Αθήνας.

1.2. Οργάνωση και διεξαγωγή της γιορτής

Τα Μεγάλα Παναθήναια εορταζόταν κάθε τέσσερα χρόνια, προφανώς κατά αναλογία προς τα Ολύμπια, με τα οποία οι Αθηναίοι προσπαθούσαν να δημιουργήσουν συσχετισμό, με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια στο τέλος του μηνός Εκατομβαιώνος. Η διάρκεια της γιορτής ποίκιλλε ανάλογα με την εξέλιξη της. Στους κλασικούς χρόνους κρατούσε μέχρι 8 μέρες. Για τα Παναθήναια γινόταν αποστολή ειδικών πρέσβων των σπονδοφόρων σε όλες τις πόλεις της Μεσογείου για να ανακοινώσουν την ημερομηνία διεξαγωγής των αγώνων και προσκαλούσαν πόλεις, συμμάχους και μονάρχες να λάβουν μέρος στη γιορτή.

Υπεύθυνοι για την προετοιμασία των Παναθηναίων ήταν ειδικοί άρχοντες που εκλεγόταν κάθε τετραετία. Τον 6^ο αιώνα την ευθύνη είχε το σώμα των οκτώ Ιεροποιών, που οριζόταν κάθε χρόνο από τη Βουλή, αλλά τον ύστερο 5^ο αιώνα αναλαμβάνουν οι 10 αθλοθέτες-αγωνοθέτες, ένας από κάθε φυλή, τους οποίους επέλεγε η Βουλή με κλήρο και η θητεία τους διαρκούσε τέσσερα χρόνια. Αυτοί είχαν τη μεγαλύτερη ευθύνη της προετοιμασίας, τη γενική εποπτεία των αγώνων και των υπόλοιπων εκδηλώσεων της γιορτής. Από τον Αριστοτέλη¹¹ πληροφορούμαστε για τα καθήκοντά τους: «... διοικῶσι τὴν τε πομπὴν τῶν Παναθηναίων καὶ τὸν ἄγωνα τῆς μουσικῆς καὶ τὸν γυμνικὸν ἄγωνα καὶ τὴν ἵπποδρομίαν, καὶ τὸν πέπλον ποιοῦνται καὶ τοὺς ἀμφορεῖς ποιοῦνται μετὰ τῆς βουλῆς καὶ τὸ ἔλαιον τοῖς ἀθληταῖς ἀποδιδόασιν»¹². Σημαντικό τους μέλημα ήταν να οργανώσουν την πομπή των Παναθηναίων, τους μουσικούς και γυμνικούς αγώνες και την ιπποδρομία. Επίσης, αρμοδιότητά τους ήταν να κανονίζουν τα σχετικά με την κατασκευή του πέπλου και των αμφορέων σε συνεργασία με τη Βουλή και να προσφέρουν το λάδι στους αθλητές. Σε κάθε παναθηναϊκή γιορτή η πόλη έπρεπε να μοιράσει στους νικητές 60-70 τόνους λάδι. Κατά την ελληνιστική εποχή εμφανίστηκαν οι γυμνασίαρχοι και οι λαμπαδάρχες.

¹¹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 60.

¹² Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 54, 7 60, κ.ε. 62,2.

Τα δημόσια έξοδα ήταν τόσο μεγάλα και για να καλυφθούν ήταν απαραίτητες οι χορηγίες πλουσίων Αθηναίων πολιτών ή ξένων ηγεμόνων οι οποίοι αναλάμβαναν τη χρηματοδότηση όλης της γιορτής ή μεμονωμένων αγωνισμάτων, όπως για παράδειγμα της λαμπαδηδρομίας. Επειδή σε διάφορες εποχές έγιναν αναπροσαρμογές του προγράμματος των αγώνων και των καλλιτεχνικών διαγωνισμών, επί Πεισιστράτου στον 6^ο αιώνα π.Χ., επί Περικλέους στον 5^ο αιώνα π.Χ., επί Λυκούργου στον 4^ο αιώνα π.Χ., επί Αδριανού στο 2^ο αιώνα μ.Χ., έχουμε ανάλογη εμφάνιση ή εξαφάνιση διαφόρων τίτλων αξιωματούχων, όπως φαίνεται από τα κείμενα και τις επιγραφές. Επίσης, μαρτυρίες που προέρχονται από τις σωζόμενες επιγραφές, αφορούν στην τέλεση των αγωνισμάτων και τους νικητές και δεν είναι αρχαιότερες από τον 4^ο αιώνα π.Χ.¹³

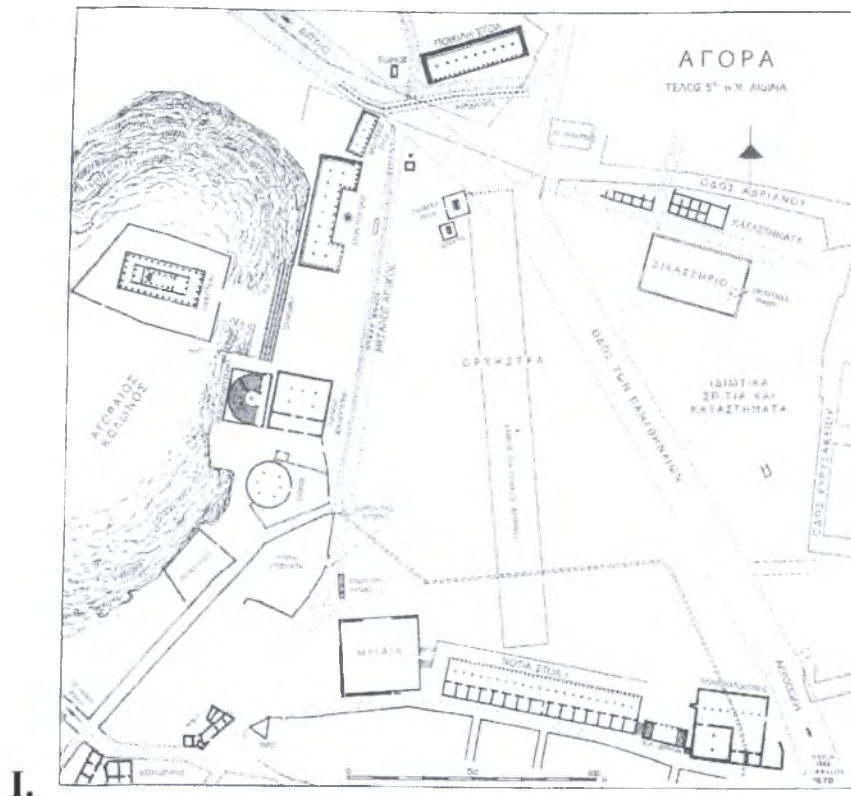
---

¹³ IG II², 2311: M. Guarducci, *Epigrafia Greca II* (1969), 362 κ.ε. Η επιγραφή μας σώζεται σε 2 κομμάτια (βλ. εικ.8.)

1.3. Η πομπή

Πομπή σημαίνει «συνοδεία». Κατά πόσο όμως η πομπή αποτελούσε αυτοσκοπό, φαίνεται ήδη από την έκφραση που χρησιμοποιήθηκε για τον εορτασμό μιας εορτής, *πομπάς πέμπειν*, κατά λέξη «να λάβουμε μέρος στην συνοδεία». Υπήρχαν κάθε είδους αντικείμενα που έπρεπε να μεταφερθούν και αντιστοίχως μονίμως καθορισμένοι ρόλοι που θα παρουσιάσω παρακάτω.

Για την εορτή των Παναθηναίων, η πιο σημαντική στιγμή ήταν η πομπή και πραγματοποιούνταν την 28^η του Εκατομβαιώνα, που θεωρούνταν ως η επέτειος της γέννησης της θεάς. Η επίσημη πομπή των Παναθηναίων¹⁴, καλά οργανωμένη σ' όλες τις λεπτομέρειες, ξεκινούσε από το Δίπυλο κοντά στον Κεραμεικό και διέσχισε την καρδιά της αρχαίας Αγοράς, προχωρώντας κατά μήκος της τελετουργικής οδού των Παναθηναίων¹⁵ και έφτανε τελικά στα Προπύλαια που διαμέσου τους έμπαινε στην Ακρόπολη που ήταν και ο τελικός προορισμός της (εικ. 2). Η διαδρομή αυτή ήταν περίπου ενός χιλιομέτρου.

¹⁴ H. A. Thompson, *The Panathenaic Festival*, *AA* 1961, 224-231.

¹⁵ Για τον Παναθηναϊκό δρόμο: H. A. Thompson, *The Agora of Athens: the history, shape and uses of an ancient city center*, Princeton, New Jersey: the American school of classical studies at Athens, 1972 (*The Athenian Agora*, 14).

Στα Παναθήναια μετείχαν ομάδες που αντιπροσώπευαν ολόκληρο των πληθυσμό της Αθήνας, η μεγαλύτερη από τις οποίες ήταν ένα στρατιωτικό απόσπασμα. Επικεφαλής της πομπής, δίπλα στον ιερέα της Αθηνάς, βαδίζανε οι κυριότεροι αξιωματούχοι της Αθήνας: πρυτάνεις, άρχοντες, στρατηγοί, ταξίαρχοι. Ακολουθούσαν τα ζώα που προορίζονταν για τη θυσία στην Αθηνά - 4 βόδια και 4 πρόβατα στην μια, υπαινιγμός μιας εκατόμβης στην άλλη πλευρά. Οι *Κανηφόροι*¹⁶, νεαρά κορίτσια των καλύτερων οικογενειών και ονομαστές για την ομορφιά τους, έρχονταν κατόπι μεταφέροντας πάνω στα κεφάλια τους ελαφριά καλάθια με χοντραλεσμένο κριθάρι για να πασπαλίσουν τα κεφάλια των θυμάτων των θυσιών καθώς και μαξιλάρια για να κάθονται οι θεοί. Μετείχανε στην πομπή και οι γυναίκες και οι θυγατέρες των μετοίκων αυτών, μεταφέροντας άλλες υδρίες με νερό, οι *υδροφόροι*¹⁷ (εικ.3) –η δωρεά και η μεταφορά αυτών των αγγείων ήταν καθήκον των μετοίκων· Ακολουθούσαν οι *φιαληφόροι*. Συμμετείχαν προ πάντων νεαροί πολεμιστές, άλλοι οπλισμένοι με ασπίδες, άλλοι ως ιππείς, που είναι ιδιαίτερος όμορφος. Υπάρχουν επίσης και πολεμικά άρματα, στα οποία πολεμιστές ασκούνται στο ιδιαίτερο άθλημα αυτής της εορτής, το άλμα από άρμα που τρέχει. Εκτός από τους άνδρες σε στρατεύσιμη ηλικία, είχαν και οι γέροντες θέση στην πομπή. Αυτοί που επιλέγονταν, ανάμεσα στους ωραιότερους γέροντες της Αθήνας, ονομάζονταν *Θαλλοφόροι* και κρατούσαν κλαδιά ελιάς αφιερωμένα στην Αθηνά¹⁸. Οι απεικονίσεις παραπέμπουν στη ζωφόρο του Παρθενώνα που αναπαρίσταται με εξάισιο τρόπο η πομπή των Παναθηναίων¹⁹.

¹⁶ *Κανηφόροι*: Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 18, 4.

¹⁷ *Υδροφόρος*: η παρθένος που μεταφέρει το νερό με το δοχείο πάνω στο κεφάλι. Είναι σταθερό θέμα στην λατρευτική εικονογραφία και εμφανίζεται επίσης συχνά σε αναθηματικά πήλινα ομοιώματα. Βλ. E. Diehl, *Die Hydria*, 1964, 171-209.

¹⁸ *Θαλλοφόροι*: Ξενοφών, *Συμπόσιον*, 4, 17

¹⁹ βλ. σελ. 14-19.

II.

Τους ακολουθούσαν μονάδες οπλιτών, ηνιόχων και ιπέων. Αυτό το τμήμα της πομπής ήταν και το θεαματικότερο, προκαλώντας το θαυμασμό του πλήθους. Υπήρχε ωστόσο και μια θέση για τους μη Αθηναίους κατοίκους, τους Μετοίκους, που αποτελούσαν μια εξέχουσα και ανθηρή κοινότητα στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. οι νέοι τους που δεν μπορούσαν να συμμετάσχουν στο καθαυτό στρατιωτικό μέρος της πομπής κουβαλούσαν δίσκους με προσφορές από γλυκά και κυψέλες γι' αυτό και ονομάζονταν *Σκαφηφόροι*²⁰.

III.

Σύμφωνα με τον Ηλιόδωρο²¹, οι έφηβοι τραγουδούσαν έναν παιάνα στη θεά και συμμετείχαν στην πομπή με χλαμύδα και όντες στεφανωμένοι. Επίσης μετέφεραν αγγεία με κάποιο υγρό, νερό ή κρασί. Ο Πausανίας πληροφορεί ότι ο μακρύς δρόμος των Παναθηναίων που είχε ως αφετηρία στον Κεραμεικό, το βωμό του Έρωτος, εκεί οι έφηβοι άναβαν τις λαμπάδες τους²². Τέλος οι

²⁰ *Σκαφηφόροι*: Μένανδρος, G.A.F., απόσπ. 1064.

²¹ Ηλιόδωρου, *Αιθιοπικά* II, .

²² Πausανίας I. 30, I.

Διφροφόροι μετέφεραν καθίσματα που προορίζονταν ίσως για τις *Κανηφόρους*. Εκτός από τα καθίσματα λέγεται μερικές φορές ότι κουβαλούσαν και σκιάδια για τον ήλιο.

Δεν πρέπει να παραλειφθεί μια κατηγορία ατόμων που μετείχαν στην εορτή αλλά δεν προέρχονταν από την Αττική. Στα πλαίσια της αθηναϊκής ηγεμονίας, καταβαλλόταν σαφώς προσπάθεια η μεγάλη εορτή της Πολιάδος θεάς να απευθύνεται, όχι μόνο σε όλους τους Αθηναίους, αλλά και σε όλους τους Έλληνες που βρίσκονταν υπό την επικυριαρχία της Αθήνας. Οι κάτοικοι των αθηναϊκών αποικιών και οι Αθηναίοι που κατοικούσαν μακριά έπρεπε να συμμετάσχουν στην εορτή στέλνοντας κάθε φορά μια αγελάδα και μια πλήρη πανοπλία ως προσφορά για την εορτή. Αν λάβει κανείς υπόψη ότι κανονικά περίπου τετρακόσιες κοινότητες είχαν υποχρέωση να συνεισφέρουν, η πομπή θυμάτων που συνάγεται είναι τεράστια.

Κεντρικό στοιχείο της πομπής ήταν μια τριήρης επάνω σε τροχούς που, αντί για ιστία, είχε στα κατάρτια της ένα μάλλινο πέπλο²³. Το πλοίο-άμαξα είχε για πλήρωμα ιερείς και ιέρειες, που φορούσαν χρυσά και πολύχρωμα στεφάνια, και ήταν το ίδιο από χρόνο σε χρόνο, ενώ ο πέπλος ξαναφτιαχνόταν κάθε φορά. Ο πέπλος²⁴ ήταν ένα μεγάλο ορθογώνιο μάλλινο ύφασμα κίτρινου χρώματος, κοσμημένο με χρυσοκέντητες σκηνές, που απεικόνιζαν τη Θεά να αγωνίζεται δίπλα στο Δία, εναντίον των Γιγάντων²⁵. Ήταν ο μύθος που απεικονιζόταν στο αέτωμα του ναού, τον οποίο κατέστρεψαν οι Πέρσες, ένας μύθος που έγινε δημοφιλές θέμα στα αττικά αγγεία από την εποχή που οι Περσικοί πόλεμοι έληξαν με τη νίκη της Αθήνας. Ο πέπλος κάλυπτε ένα άγαλμα της Αθηνάς που ήταν φτιαγμένο από ξύλο ελιάς και πιστευόταν ότι είχε πέσει στην Ακρόπολη από τον ουρανό (Παυσανίας 1. 26. 6). Το υφάδι το τοποθετούσαν στον αργαλειό την τελευταία μέρα του μήνα Πυανεσιώνος, την ημέρα της εορτής

²³ Neils, "Goddess and Polis", E.J.W. Barber, *The peplos of Athena*, Hanover και Princeton 1992· Ο πέπλος και η άμαξα-πλοίο: σχόλιο στον Αριστοφάνη, *Ορνίθες*, 827. Για το «αραγμένο» πλοίο: Παυσανίας, 1, 29, 1.

²⁴ Για τα αρχαία στοιχεία για τον πέπλο βλ. Deubner, *Attische Feste*, Darmstadt 1932, 18-19.

²⁵ Μ. Τιβέριος, *Ο Αυδός και το έργο του*, Αθήνα 1976, 59 κ.ε.

των Χαλκείων και το ύφαιναν για 9 μήνες Αθηναίες παρθένες, από ευγενείς οικογένειες, ώστε να τον προσφέρουν στη θεά για την αρχή του έτους. Το συνολικό αποτέλεσμα ήταν αναμφίβολα εντυπωσιακό. Η ομάδα αυτή των γυναικών περιελάμβανε την Ιέρεια της Θεάς, δύο από τις τέσσερις αρρηφόρους και από πολλές βοηθούς που λέγονταν *εργαστίνες*²⁶, οι οποίες διέμεναν στην Ακρόπολη. Το υλικό που χρησιμοποιούσαν ήταν το μαλλί, το παραδοσιακό υλικό της πρώιμης ελληνικής υφαντουργίας. Το κύριο ενδιαφέρον δεν ήταν τόσο η ύφανση του υλικού όσο η διακόσμηση. Αυτή υφαινόταν πάνω στον πέπλο, σύμφωνα με τη μέθοδο της ταπητουργίας, αν κρίνουμε από τους όρους που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τις εικόνες που προέκυπταν (εικ.4).

Αν κάποιος αναρωτηθεί τι συνέβαινε στις παλιές αφιερώσεις κάθε φορά που ένας πέπλος εμφανιζότανε, ένα λογικό σενάριο που υποστηρίζεται από αρχαιολογικά και επιγραφικά στοιχεία, είναι ότι οι προηγούμενοι πέπλοι παρέμεναν στον περίβολο του ναού της θεάς. Θα μπορούσε να ήταν διπλωμένα και αποθηκευμένα σε μπαούλα ή ράφια ή απλωμένα στους τοίχους ή κρεμασμένα ανάμεσα σε εσωτερικούς, ή ακόμη και σε εξωτερικούς κίονες του ναού της Αθηνάς²⁷.

Η αφαίρεση του παλιού πέπλου της θεάς και η αντικατάστασή του από ένα νέο πέπλο²⁸ αποτελούσε προφανώς το αποκορύφωμα της όλης εορτής των Παναθηναίων κι αυτή η σκηνή είναι το αντικείμενο που εικονίζεται στη μεγάλη ζωφόρο που διατρέχει τον τοίχο του σηκού του Παρθενώνα²⁹. Απεικονίστηκε με ανεπανάληπτο τρόπο και αποτέλεσε μνημείο-σύμβολο της δημοκρατικής Αθήνας. Η πομπή αναπτύχθηκε από τον Ικτίνο και τον Φειδία σε μια επιφάνεια μήκους 160 μ. και ύψους περίπου ενός μέτρου με μια εξάισια σύνθεση που αποτελείται από 360 μορφές ανθρώπων και 250 ζώων, κυρίως αλόγων.

---

²⁶ Εργαστίναι: Ησύχιος

²⁷ Patricia A. Hannah, "The Inspiration behind the Athena of the Prize Panathenaic Amphoras", 2006, σελ.586.

²⁸ C. J. Herington, *Athena Parthenos and Athena Polias*, 1955.

²⁹ L. Ziehen, RE XVIII 3.459-74· P. E. Corbett, *The sculpture of the Parthenon*, 1959· Deubner, *Attische Feste* και A. Frantz, *The Parthenon Frieze*, 1975· G. T. W. Hooker (εκδ.), *Parthenos and Parthenon (Greece and Rome Suppl. 1963)*, 58-60· *E AA Suppl.* 1970, 97.

Απεικονίζονται και τα τρία στάδια της πομπής: στη δυτική πλευρά η προετοιμασία και η σύνταξη της. Στις δύο μακρές η πορεία της και στην ανατολική η σημαντικότερη τελετή της γιορτής. Το μεγαλύτερο μέρος της ζωφόρου καταλαμβάνουν οι ιππείς (εικ.5), που οργανωμένοι σε μια ρυθμική και καθ' ομάδας παράταξη, κατορθώθηκε όχι μόνο να δώσουν ένα έξοχο καλλιτεχνικό αποτέλεσμα, αλλά και να απεικονίσουν την οργάνωση της αθηναϊκής πολιτείας και κατ' επέκταση της αθηναϊκής δημοκρατίας. Και αυτό διότι είναι χωρισμένοι με βάση ιδιαιτερότητες της ενδυμασίας τους σε δέκα ομάδες, που υποδηλώνουν τις δέκα φυλές στις οποίες διαιρούνταν ο πληθυσμός της Αττικής από την ίδρυση της δημοκρατίας κατά την εποχή του Κλεισθένη (506 π.Χ.).

Μετά την πομπή των ιππέων απεικονίζεται ο αγώνας των αποβατών (εικ.6), ίσως ως δείγμα από το αγωνιστικό μέρος της γιορτής. Αποδίδεται με δώδεκα άρματα και επελέγη ως ένα παλαιό αθηναϊκό αγώνισμα, που σύμφωνα με την παράδοση είχε καθιερωθεί από τον μυθικό ήρωα της Αττικής Εριχθόνιο. Ακολουθεί η πομπή της θυσίας με την απεικόνιση βοδιών και κριαριών που συνοδεύονται από μουσικούς και όσους φέρουν τις προσφορές στη θεά. Το σημαντικότερο μέρος της πομπής απεικονίζεται στην ανατολική πλευρά, πάνω από την κύρια είσοδο του ναού. Στα δύο άκρα της εμφανίζονται αρχικά γυναικείες μορφές κρατώντας ιερά σκεύη και θυμιατήρια και κατόπιν, σε δύο ομάδες, απεικονίζονται δέκα ώριμοι άνδρες, οι οποίοι έχουν ερμηνευθεί ως οι δέκα μυθικοί επώνυμοι ήρωες των αττικών φυλών ή οι δέκα αθλοθέτες, δηλαδή οι αξιωματούχοι που είχαν την ευθύνη της διοργάνωσης. Τέλος, στο μέσον της ανατολικής ζωφόρου, παρουσιάζεται η ιερότερη στιγμή της πομπής και όλης της γιορτής, που ήταν η παράδοση του πέπλου. Εκεί, ο ιερέυς ή ο άρχων-βασιλεύς παραλαμβάνει τον πέπλο από ένα παιδί, όπως φαίνεται στη ζωφόρο του Παρθενώνα, ενώ η ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδος υποδέχεται δύο νεαρές κοπέλες που μεταφέρουν στο κεφάλι *δίφρους* (σκαμνιά) ή σύμφωνα με άλλη άποψη διπλωμένα υφάσματα.

IV.

Η σκηνή εκτυλίσσεται ενώπιον των Δώδεκα Θεών του Ολύμπου (εικ.7), που εικονίζονται καθήμενοι, άρα και σε μεγαλύτερη κλίμακα, σε δύο ομάδες. Η πολύ τολμηρή για τις αρχαίες αντιλήψεις σκηνή, με τους θεούς και τους θνητούς στο ίδιο επίπεδο, αποτελεί μια καλλιτεχνική σύλληψη του ίδιου του Φειδία, που εκφράζει όμως πλήρως την αθηναϊκή ιδεολογία για την κυρίαρχη θέση της πόλης των Αθηνών στην Ελλάδα κατά τη χρυσή περίοδο στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Η Αθηνά είχε δικαίωμα ως θεά να ζητάει κατά τακτά χρονικά διαστήματα έναν νέο πέπλο και η ετήσια εορτή της ήταν μια κατάλληλη ευκαιρία να της τον προσφέρουν. Μια τέτοια προσφορά απαιτούσε μια ανάλογη πομπή, που θα έφερνε τον πέπλο στη θεά. Όσο το αρχαϊκό άγαλμα της Αθηνάς ήταν σε φυσικό μέγεθος, το ένδυμα θα ήταν κι αυτό σε ανθρώπινες διαστάσεις. Ίσως μάλιστα και νωρίτερα, όταν οι Αθηναίοι δεν ήταν ακόμη σε θέση να κατασκευάσουν άγαλμα σε φυσικές διαστάσεις, να πρόσφεραν ήδη στη θεά έναν κανονικό

πέπλο. Αργότερα, όταν πλέον το άγαλμα της Αθηνάς πήρε κολοσσιαίες διαστάσεις, το ένδυσμά της μεγάλωσε και αυτό ανάλογα³⁰.

Μετά την πομπή ακολουθούσε η μεγάλη θυσία η εκατόμβη³¹, στο μεγάλο βωμό που βρισκόταν έξω από το ναό της θεάς. Η θυσία των Παναθηναίων ήταν συνδεδεμένη με μια αξιοσημείωτη τελετή. Η φωτιά στο βωμό της Αθηνάς αναβόταν από έναν δαυλό που έφθανε με λαμπαδηδρομία στην Ακρόπολη. Η φλόγα προερχόταν από το βωμό του Έρωτα στην Ακαδημία, έξω από το Δίπυλον και δεν γινόταν σκυταλοδρομία αλλά ένας απλός αγώνας μεταξύ δρομέων, που ο καθένας τους κρατούσε από έναν δαυλό. Όπως μας εξηγεί ο Πausanias, ο στόχος ήταν να τρέχει κανείς όσο πιο γρήγορα μπορούσε αλλά και να διατηρεί τον δαυλό αναμμένο. Ο πρώτος και ο δεύτερος, αν οι δαυλοί τους είχαν σβήσει, δεν θεωρούνταν νικητές. Τον δαυλό όμως του νικητή, τον χρησιμοποιούσαν για το άναμμα της φωτιάς που θα έκαιγε τις θυσιαστήριες προσφορές πάνω στο βωμό του Έρωτα. Ο Πεισίστρατος είναι εκείνος που είχε εγκαινιάσει τον βωμό και είναι λοιπόν φυσικό να υποθέσουμε ότι ο ίδιος ήταν υπεύθυνος και γι' αυτό το αξιοπρόσεχτο έθιμο. Εκεί θυσιαζόταν ένα κοπάδι αγελάδες και μετά το κρέας τους μοιραζόταν στη Δίπυλο Πύλη, από όπου είχε αρχίσει η πομπή, σε όλους όσους μετείχαν σε αυτή. Οι θυσίες προσφέρονταν πρώτα στην Αθηνά Υγεία και μετά στο βωμό της Αθηνάς Πολιάδος, ενώ ένα από τα ωραιότερα ζώα θυσιαζόταν στο βωμό της Απτέρου Νίκης. Την ώρα που ψήνονταν τα ζώα, ο Κήρυξ ευχόταν υπέρ της σωτηρίας και υγείας της Αθήνας και των άλλων πόλεων. Η θυσία των 100 βοδιών γινόταν στην Ακρόπολη. Το μαγείρεμα και η διανομή του κρέατος όμως γίνονταν στον Κεραμεικό. Οι επίσημοι δεξιόνονταν από την πόλη στους επτά ανδρώνες, δηλαδή σε μεγάλα

---

³⁰ Ο πέπλος, Αριστοφάνης, *Όρνιθες*, 827 με το αρχαίο σχόλιο. Πολυδεύκης 7, 50. Αρποκρατίων, λημ. *πέπλος*

³¹ Ότι η θυσία ζώων ήταν ινδοευρωπαϊκός θεσμός, μπορούμε να το συμπεράνουμε από τη λέξη εκατόμβη: το περίεργο γεγονός ότι αυτή με κανέναν τρόπο δεν πρέπει να ήταν θυσία εκατό βοδιών, εξηγείται από το ότι σύμφωνα με τους νόμους του σχηματισμού των λέξεων της ινδοευρωπαϊκής πρέπει μάλλον πίσω από αυτή τη λέξη να εννοήσουμε μια πράξη που αποφέρει εκατό βόδια. Μια τέτοια αντίληψη της θυσίας ως τρόπον τινά μαγικής πράξεως πολλαπλασιασμού απαντάται στην Ελλάδα μόνο ως περιθωριακή, σε αντίθεση με την αρχαία Ινδία.

και ειδικά διαμορφωμένα δωμάτια με ανάκλιτρα που υπήρχαν στο Πομπείο, ενώ ο υπόλοιπος κόσμος έτρωγε και γλεντούσε στους γύρω ελεύθερους χώρους μέσα και έξω από το τείχος, κάτω από σκηνές, τέντες και δέντρα. Το κρέας θα ήταν άφθονο, αν κρίνουμε από μια σατυρική αναφορά του Σωκράτους στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη³², όπου ο φιλόσοφος συνδέει τα Παναθήναια με δυσπεψία.

---

³² Αριστοφάνης, *Νεφέλες* στ. 386-387.

1.4. Οι αγώνες

Η εορτή και η προσφορά του πέπλου θα πρέπει να υπήρχαν τουλάχιστον από τον 7^ο αιώνα π.Χ. και πιθανότατα από πολύ πιο νωρίς. Από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και μετά, ο εορτασμός εμπλουτίστηκε και με άλλες εκδηλώσεις, που είχαν χαρακτήρα περισσότερο πολιτικό και ψυχαγωγικό και επαύξησαν το λαϊκό ενδιαφέρον για την εορτή. Τέτοιες εκδηλώσεις ήταν ο αγών, η συνάθροιση των πολιτών, όπως σήμαινε αρχικά η λέξη και οι κάθε είδους ψυχαγωγικές εκδηλώσεις που προηγούνταν ή ακολουθούσαν τη θυσία, στις οποίες εντάσσονταν και τα αθλητικά αγωνίσματα και οι καλλιτεχνικοί διαγωνισμοί. Το 566/5 π.Χ., ενώθηκε με το θρησκευτικό μέρος ένα πρόγραμμα αθλητικών αγώνων. Ήταν η περίοδος κατά την οποία συναθροίσεις αυτού του είδους καθιερώνονται στην Ελλάδα ως θεσμοί με σταθερή περιοδικότητα. Οι Ολυμπιακοί αγώνες εγκαινιάστηκαν τον 8^ο αιώνα, αλλά καμία άλλη εκδήλωση ίδιας κλίμακας και μορφής δεν είχε γίνει μέχρι το 582 π.Χ., όταν τα Πύθια των Δελφών έγιναν τακτικοί αγώνες. Στη συνέχεια ήρθαν τα Ίσθμια το 581 π.Χ. και τα Νέμεα το 573 π.Χ. Έτσι η Αθήνα ήταν μέσα στο ρυθμό της εποχής, όταν καθιέρωσε τη δική της σειρά τακτικών αγώνων. Τα Μεγάλα Παναθήναια γίνονταν - όπως και οι Ολυμπιακοί και οι Πυθικοί αγώνες - κάθε τέσσερα χρόνια. Η διοργάνωση ήταν γνωστή ως Μεγάλα Παναθήναια για να μην συγχέεται με την ετήσια εορτή. Τα Παναθήναια διαρκούσαν περίπου μία εβδομάδα (21^η ή 24^η έως 28^η Εκατομβαιώνος) και περιλάμβαναν αγώνες μουσικούς, γυμνικούς, ιππικούς, πυρρίχης, ευανδρίας, λαμπαδηδρομίας, παννυχίδος και «νεών αμίλλης»³³.

Με βάση τη σειρά των αγωνισμάτων που αναφέρονται σε μια επιγραφή του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (εικ.8), αποκαθίσταται το πρόγραμμα της γιορτής, που στο μέγιστο σημείο της ανάπτυξής της διαρκούσε μέχρι και 8 ημέρες³⁴. Η γιορτή άρχιζε με τους αγώνες των μουσικών σε δύο κατηγορίες, μία για άνδρες και μια

³³ J. Neils, *Goddness and Polis*, Donald G. Kyle, 'The panathenaic games: sacred and civic athletics. 1992, σελ. 77-101.

³⁴ Βλ. πίνακα σελ.130-131. Απόδοση της επιγραφής του 4^{ου} αι. για το πρόγραμμα των Παναθηναίων.

για αγένειους εφήβους, καθώς και με τους αγώνες των ραψωδών. Τη δεύτερη ημέρα γίνονταν οι αθλητικοί αγώνες των παιδιών και των εφήβων, ενώ την τρίτη οι αντίστοιχοι αγώνες των ανδρών. Η τέταρτη ημέρα ήταν αφιερωμένη στους ιππικούς αγώνες, που γίνονταν κι αυτοί κατά το ολυμπιακό πρόγραμμα.

Σε όλα αυτά τα αγωνίσματα είχαν δικαίωμα συμμετοχής αθλητές από όλο τον Ελληνικό κόσμο, όπως και στους πανελλήνιους αγώνες. Εντυπωσιακό είναι μάλιστα το εύρος προσέλευσης, αφού σε επιγραφές με ονόματα νικητών αναφέρονται αθλητές από τη Μασσαλία, τη Μικρά Ασία, την Παλαιστίνη, τη Μεσοποταμία, τη Συρία, την Αίγυπτο, την Κύπρο και φυσικά από όλη την κυρίως Ελλάδα. Οι ίδιοι οι Αθηναίοι δε φαίνεται να δείχνουν ιδιαίτερη έφεση σε κανένα αγώνισμα πλην του παγκρατίου, στο οποίο κατέκτησαν πολλές νίκες στα Παναθήναια, όπως εξάλλου και στους πανελλήνιους αγώνες.

Το παγκράτιον.

Την πέμπτη ημέρα άρχιζαν καθώς φαίνεται από τις επιγραφές, τα αγωνίσματα με στενό αθηναϊκό ενδιαφέρον, στα οποία συμμετείχαν μόνο αυτόχθονες αθλητές, αγωνιζόμενοι στα περισσότερα κατά φυλές. Οι αγώνες αυτοί συνεχίζονταν και τη νύχτα με την εντυπωσιακή λαμπαδηδρομία μέσα στους δρόμους της πόλης. Η επομένη, η 28^η Εκατομβαιώνος, ήταν η μέρα της μεγάλης πομπής και της θυσίας. Η γιορτή τελείωνε με διάφορες εορταστικές επινίκιες εκδηλώσεις, καθώς και με τη βράβευση των νικητών, που θα πρέπει να γινόταν πάνω στην Ακρόπολη.

Ο πραγματικός ιδρυτής των αγώνων ήταν μάλλον ο Ιπποκλείδης, ένας διάσημος αθηναίος αριστοκράτης που ήταν Επώνυμος Άρχων το 566-5 π.Χ. Την εποχή της καθιέρωσης των αγώνων, υπήρχε έντονος πολιτικός ανταγωνισμός στην Αθήνα και μολονότι δεν έχουμε στοιχεία επί του θέματος στις αρχαίες πηγές μας, είναι πιθανόν ένα από τα κίνητρα πίσω από τη θεσμοθέτηση των αγώνων να ήταν και η γοητεία που ασκούσαν στα πλήθη. Αργότερα, όταν ο Πεισίστρατος αυτοανακηρύχτηκε τύραννος, ενίσχυσε ακόμα περισσότερο την εορτή. Από την εποχή του τουλάχιστον, η πομπή εξελίσσεται κιόλας σε μια σύνθετη διαδικασία. Κατήρτισε, επίσης, τον κανονισμό ενός διαγωνισμού απαγγελίας των Ομηρικών ποιημάτων από τους ραψωδούς, κάτι που δε συνέβαινε στην Ολυμπία και στους Δελφούς και που πρέπει να επηρέασε μακροπρόθεσμα την παράδοση της Ιλιάδας και της Οδύσσειας που επιλέχτηκαν για τον διαγωνισμό. Το έργο του Ομήρου, αναγνωρισμένο από όλους τους Έλληνες ως εθνικός θησαυρός, ενέπνευσε αυτή την εορτή. Ίσως η καθιέρωση της απαγγελίας της Ιλιάδος και της Οδύσσειας εξοικείωσε τους Αθηναίους με τα ομηρικά έπη, ώστε να τα κάνει τόσο δημοφιλή ως εικονογραφικά θέματα στην αρχαϊκή αγγειογραφία. Εκτός από τους ραψωδούς, υπήρχαν διάφορα έπαθλα και για μουσικούς. Οι μουσικοί που συνόδευαν την απαγγελία ονομάζονταν κιθαρωδοί και αυλωδοί αντίστοιχα. Υπήρχε όμως και καθαρά μουσικός διαγωνισμός οργάνων κιθάρας και αυλού, όπου έπαιρναν μέρος διαφορετικής ηλικίας μουσικοί. Οι μουσικοί αγώνες δεν είναι βέβαιο το πότε εντάχτηκαν στο πρόγραμμα της εορτής. Αν και είναι πιθανό να είχαν θεσμοθετηθεί από τον Πεισίστρατο ή το γιο του τον Ίππαρχο, η πιο όψιμη ημερομηνία για την εισαγωγή τους είναι τα χρόνια του Περικλή, που έκτισε την αίθουσα συναυλιών που στέγαζε την εκδήλωση, το γνωστό Ωδείο του Περικλέους³⁵.

---

³⁵ Μιχάλης Τιβέριος, *Περικλεία Παναθήναια ένας κρατήρας του ζωγράφου του Μόναχου 2335*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 51 και 117· Β. Λαμπρινουδάκης, *Οικοδομικά προγράμματα στην αρχαία Αθήνα (479-431 π.Χ.)*, 1981, 131 κ.ε., όπου και η νεότερη βιβλιογραφία. Για το ζήτημα που γινόντουσαν οι μουσικοί αγώνες πριν κτιστεί το Ωδείο αυτό βλ. Mommsen 63 και σημ. 6.

Από το 440 π.Χ. περίπου στο Ωδείο του Περικλέους (εικ.9), στη νοτιοανατολική κλίτη της Ακροπόλεως, κοντά στο θέατρο του Διονύσου διεξαγόταν οι μουσικοί αγώνες και έπαιρναν μέρος οι ραψωδοί που απήγγειλαν τα Ομηρικά Έπη και οι μουσικοί που τραγουδούσαν με τη συνοδεία κιθαρωδών και αυλωδών (εικ.10) λυρικά τραγούδια³⁶.

V.

Ο Πλούταρχος³⁷ «πρώτος εψηφίσατο μουσικής αγωνα τοις Παναθηναίοις άγεσθαι» αναφέρει ότι ο Περικλής ήταν εκείνος που θεσμοθέτησε ωδικούς αγώνες στην εορτή των Παναθηναίων³⁸, οι οποίοι από τότε έπρεπε να γίνονται στο Ωδείο, όμως ωδικοί αγώνες γίνονταν στα Παναθήναια ήδη από τον 6^ο αιώνα π.Χ.³⁹ Η Robkin⁴⁰ συνδέοντας την οικοδόμηση του Ωδείου με την επανάληψη της εορτής των Παναθηναίων, πιστεύει ότι το κτήριο ήταν έτοιμο το 446 π.Χ., ακριβώς για να στεγάσει τις μουσικές εκδηλώσεις της εορτής. Επίσης διεξάγονταν αγώνες μεταξύ κιθαρωδών και αυλωδών⁴¹.

³⁶ Για χρονολόγηση από αγγεία: J. Neils, *Goddess and Polis*, H. A. Shapiro, "Mousikoi Agones: music and poetry at the Panathenaia", 1992, σελ. 53-57.

³⁷ Πλούταρχος, *Περικλής* 13,11.

³⁸ Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. την εμπειριστατωμένη μελέτη του Davison 33-41.

³⁹ Vos 127-128 και 130 και Mommsen 62 κ.ε.

⁴⁰ Robkin A.L.H., *The Odeion of Perikles. Some Observations on its history, form and functions*, university of Washington, Washington 1976.

⁴¹ Vos 121 κ.ε και κυρίως 124 κ.ε. και 127 κ.ε.

VI.

Οι αθλητικοί αγώνες χωριζόταν σε δύο κατηγορίες: στην πρώτη που περιλάμβανε τα ολυμπιακά αγωνίσματα όπου ανήκαν τα γυμνικά και τα ιππικά αγωνίσματα και συμμετείχαν όλοι οι Έλληνες, πολίτες από διάφορες πόλεις όχι μόνο Αθηναίοι και στη δεύτερη κατηγορία, η οποία περιλάμβανε αγώνες που σχετιζόταν με την αθηναϊκή παράδοση και συμμετείχαν μόνο Αθηναίοι πολίτες, όπου κατεξοχήν επαινούσαν οι αρετές τους. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκε μια ιδιαίτερη ομάδα ιππικών αγωνισμάτων, οι αγώνες συντονισμού και ακρίβειας κινήσεων, όπου μιμούσαν πραγματικές πολεμικές κινήσεις, καθώς και η λαμπαδηδρομία.

Από τις δέκα φυλές των Αθηνών, έπαιρναν μέρος σε αγώνα ευανδρίας οι αντιπροσωπευτικότεροι σε σφρίγος και ωραίο ανάστημα άνδρες. Συμμετείχαν αποκλειστικά μόνο Αθηναίοι πολίτες. Η ευανδρία ήταν ένας διαγωνισμός ομορφιάς, στον οποίο, όπως υπαινίσσεται ο Ξενοφών⁴², βασικά κριτήρια ήταν το μέγεθος και το σθένος των ανδρών και η βαθμολογία ανέβαινε ανάλογα με το ύψος και τη σωματική δύναμη. Πριν ακόμη ενσωματωθούν αυτά τα στοιχεία, οι αγώνες ήταν απλοί. Όταν όμως ενσωματώθηκαν αυτά τα στοιχεία ομορφιάς, οι διαγωνιζόμενοι προετοιμάζονταν για να τα αποκτήσουν, μετατρέποντας τον

⁴² Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 3.3.13.

διαγωνισμό σαν μια γιορτή ανδρισμού που θα διακρίνονταν για τη δύναμή τους και τις ανδρικές τους αρετές, «σωμάτων μέγεθος και ρώμη». Ο Ν. Β. Crowther⁴³ αναφέρει ότι ο Ξενοφών θεώρησε πως η ευανδρία δεν ταίριαζε στην ποιότητα της αθηναϊκής πολιτείας διότι έφερε ιδιόμορφα και εκκεντρικά στοιχεία. Θεωρεί πως η ευανδρία είναι ένας διαγωνισμός στην καλοκαγαθία, δηλαδή στο ήθος και στη σωματική ομορφιά. Μ' αυτά τα χαρακτηριστικά αντανakλάται και η ηθική αξία μέσα στην κοινωνία.⁴⁴ Στο διαγωνισμό ευανδρίας, υπαγόταν και ο αγών *Θαλλοφόρων*, όπου κάθε φυλή παρουσίαζε τους θαλερώτερους γέροντες, οι οποίοι μετά την ανάδειξή τους ως νικητές, κρατώντας κλάδους ελιάς, έπαιρναν μέρος και στη μεγάλη πομπή των Παναθηναίων.

Λόγω του σχετικώς ακαθόριστου όρου και της έλλειψης λεπτομερειών από τις πηγές μας, ο διαγωνισμός ευανδρίας μπορεί να σχετιστεί με μια ποικιλία από φανταστικά στοιχεία. Το 1958, ο J. A. Davison⁴⁵ θεώρησε ότι η αιγιματική σκηνή σ' έναν αμφορέα παναθηναϊκού σχήματος στο Cabinet des Medailles θα μπορούσε να αναπαριστά αυτόν τον διαγωνισμό.

Εδώ βλέπουμε έναν άνδρα με δύο ασπίδες, ο οποίος εμφανίζεται να πηδά επάνω στην πλάτη ενός αλόγου, με τη συνοδεία ενός αυλητή. Στα αριστερά του στέκονται θεατές που χειροκροτούν, ένας εκ των οποίων φωνάζει «*κάδος τοι κυβιστειτοι*», όπως φαίνεται και στην επιγραφή, δηλαδή μια αποδοκιμασία για τον ακροβάτη⁴⁶. Επίσης σ' αυτή τη σκηνή παρουσιάζεται στα δεξιά ένα ζευγάρι κεκλιμένων ράβδων, τα οποία εμφανίζονται και σ' άλλα αγγεία, όπως σ' έναν ερυθρόμορφο σκύφο στο Tampa⁴⁷ στη Φλόριντα, όπου με την παρουσία δύο

---

⁴³ N. B. Crowther, "Male Beauty Contests in Greece: The Euandria and Euexia", *L' Antiquite classique* (1985) 285-91.

⁴⁴ Ομήρου *Ιλιάδα* 2.212-19.

⁴⁵ J. A. Davison, "Notes on the Panathenaea", *JHS* 78 (1958) 26, αρ. 4. Το αγγείο Cab. Med. 243, είναι εικονογραφημένο στο N. Yalouris, *The Eternal Olympics* (Αθήνα 1976) 187, εικ. 90: *Goddess and Polis*, εικ. 23.

⁴⁶ Αυτή η επιγραφή έχει συχνά παρερμηνευτεί ως «καλός», αν και είναι σωστό στο *CVA* Vienna 2, εικ. 88-89. *Κάδος* ως το όνομα του αγγείου συζητήθηκε στο M. L. Lazzarini, "I Nomi dei vasi greci nelle iscrizioni dei vasi stessi", *ArchCl* 25-26 (1973-74) 363-365.

⁴⁷ Tampa 86.93 (ex-Noble). Βλ. *Goddess and Polis*, 176, αρ. 47, και εικ. σελ. 96.

ανδρών σχηματίζουν ένα είδος φυτρώματος, πάνω από το οποίο αναπηδούν οι ακροβάτες κρατώντας δύο ασπίδες.

VII.

Σ' έναν άλλον παναθηναϊκό αμφορέα⁴⁸ του Ζωγράφου του Κλεοφράδη (490 π.Χ.) από τη συλλογή του Nelson Bunker Hunt στη Ν. Υόρκη, παρουσιάζεται ένας αθλητής να κάνει φιγούρες με δύο ασπίδες, ενώ μια δεύτερη μορφή, σίγουρα ένας δούλος όπως σωστά ταυτοποιείται από τον Τιβέριο σύμφωνα με το ένδυμά του, κάμπει για να ανυψώσει μια τρίτη ασπίδα⁴⁹.

⁴⁸ N. B. Reed, "The *euandria* Contest at the Panathenaia Reconsidered" *Ancient World* 15 (1987) 59-64. Βλ. επίσης *Goddess and Polis* 35-36 και 175, αρ. 46.

⁴⁹ Μ. Τιβέριος, "Παναθηναϊκή εικονογραφία", *Θρακική Επετηρίδα* 7 (1987-1990) 288-91, 295, εικ. 3.

VIII.

Ο Von Bothmer αναγνώρισε αυτή τη σκηνή ως πυρρίχιο χορό⁵⁰. Μάλλον αυτό το αγγείο πρέπει να απεικονίζει την προετοιμασία για έναν άλλο γνωστό διαγωνισμό των Παναθηναίων, τον *οπλιτόδρομο*. Αυτή η ταύτιση επιβεβαιώνεται από το έμβλημα της ασπίδας του πολεμιστή που τρέχει, ένα μοτίβο που συναντάται συχνά στις απεικονίσεις αυτού του γεγονότος⁵¹.

Οι γυμνικοί αγώνες στην αρχή τελούνταν στην περιοχή του Φαλήρου (Δήμος Εχελιδών) και αργότερα, από τις αρχές του 4^{ου} π.Χ. αιώνα στο Παναθηναϊκό Στάδιο, στην αριστερή όχθη του Ιλισσού. Διαρκούσαν δύο μέρες και περιελάμβαναν αγώνες δρόμου (στάδιο, δίαυλος, δόλιχος, οπλίτης), βαρέα αγωνίσματα (πάλη, πυγμή, παγκράτιο) και πένταθλο. Οι αμιλλώμενοι χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με την ηλικία τους: 'παίδας' 12-16 ετών, 'αγενείους' 16-20 ετών και 'άνδρας' πάνω από 20 ετών⁵², ενώ αντίθετα, στους Ολυμπιακούς αγώνες, οι αμιλλώμενοι χωρίζονταν σε δύο μόνο κατηγορίες ηλικίας, τους άνδρες και τα παιδιά. Στα Παναθήναια τα παιδιά αγωνίζονταν στο δόλιχο, το στάδιο, το δίαυλο, την πάλη, την πυγμή και το

⁵⁰ D. von Bothmer, *Wealth of the Ancient World* (Fort Worth 1983) 66-67, ap. 9.

⁵¹ J. D. Beazley, "A Hoplitodromos Cup", *BSA* 46 (1951) 7-15, εικ. 5-7.

⁵² C. A. Forbes, *Neoi: A Contribution to a study of Greek Associations* (Middletown, 1933), 2.

παγκράτιο ενώ οι άνδρες στο *δόλιχο*, το στάδιο, τον *δίαυλο*, τον ίππιο, το πένταθλο, την πάλη, την πυγμή, το παγκράτιο και τον οπλίτη.

Οι γυμνικοί αγώνες προβάλλονται ως θέμα νομισμάτων. Έτσι η προτομή ενός νικηφόρου οπλιτόδρομου σε θέση εκκίνησης διακοσμεί νομίσματα της πόλης Κυζίκου στη Μικρά Ασία.

ΙΧ.

Ζεύγη παλαιστών, σε διάφορες παραλλαγές, ως μοτίβο νομισμάτων, ήταν η ειδικότητα της πόλης της Ασπένδου, στη νότια Μικρά Ασία (εικ. 11).

Στα ιππικά αγωνίσματα συγκαταλέγονταν αρματοδρομίες με δύο ή τέσσερα άλογα, που ήταν πουλάρια ή ώριμης ηλικίας, σε μια σειρά αγώνων διαφόρων αποστάσεων. Ανάμεσα στα ιππικά αγωνίσματα δεξιοτεχνίας υπήρχαν: ὁ ἀγών τῶν ἀποβατῶν ἢ ἀποβάτης δρόμος και ὁ ἡνίοχος ἐκβιβάζων όπου στο άρμα επέβαιναν δύο άτομα: ο αποβάτης ενώ έτρεχε το άρμα κατέβαινε, έτρεχε ως δρομέας και ξανανέβαινε στο άρμα που ήταν σε κίνηση, ενώ ο ηνίοχος τον βοηθούσε οδηγώντας κατάλληλα (εικ.12). Ο ηνίοχος είχε την ίδια αξία με τον αποβάτη, γι' αυτό έπαιρναν ξεχωριστά έπαθλα. Άλλο άγώνισμα ήταν η *ανθιππασία* (εικ.13), δηλαδή εικονική ιππομαχία, κατά την οποία δύο ομάδες ιπέων εφορούσαν διαδοχικά η μία εναντίον της άλλης και ο *αφ' ίππου ακοντισμός* (ἀφ' ἵππου ἀκοντίζοντι) κατά τον οποίο ο αναβάτης την ώρα της ιππασίας έπρεπε να στοχεύσει με το ακόντιο μια ασπίδα τοποθετημένη σε στύλο. Αυτά θεωρούνταν τυπικά αθηναϊκά αγωνίσματα και ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή γιατί μέσα σ' αυτά σώζονταν αναμνήσεις παλαιότερων ηρωικών εποχών. Διαρκούσαν δύο μέρες και εκτελούνταν ως εξής: την πρώτη μέρα

διεξάγονταν :α) αγών «εκ των πολιτών»: δύο διαγωνίσματα του αποβάτου και τέσσερις δρόμοι με το άρμα, β) αγών «εκ των φυλάρχων»: τρεις δρόμοι, και γ) αγών «εκ των ιππίων»: τρεις δρόμοι. Τη δεύτερη μέρα διεξάγονταν: «αγών εκ πάντων» και «αγών εκ των πολιτών» με άρματα μάχης και παρελάσεως. Σε αυτούς τους ιππικούς αγώνες μπορούσαν να πάρουν μέρος όλοι οι Έλληνες, αλλά και ξένοι. Τα κανονικά ιππικά αγωνίσματα διεξάγονταν στον Ιππόδρομο των Αθηνών, ο οποίος βρισκόταν κοντά στο Φάληρο και ήταν χώρος οκτώ σταδίων, ενώ τα παραδοσιακά δεν είναι γνωστό σε ποια τοποθεσία. Εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι τα ιππικά αγωνίσματα ήταν, σύμφωνα με την παράδοση, τα αρχαιότερα και συνδέονταν με την ίδρυση των Παναθηναίων. Γενικά, όπως στην Ολυμπία θεωρούνταν οι γυμνικοί οι αρχαιότεροι αγώνες, αντίστοιχα στην Αθήνα ήταν οι ιππικοί.

Χαρακτηριστικές εκδηλώσεις ήταν η λαμπαδηδρομία, όπου η φωτιά μεταφερόταν με δαδουχία από το βωμό του Προμηθέος δια μέσου της Αγοράς στον βωμό της θεάς επάνω στην Ακρόπολη⁵³ και η *πυρρίχη* (ομαδικός ένοπλος χορός). Η λαμπαδηδρομία ήταν ομαδικό αγώνισμα, που θα μπορούσε να ενταχτεί στα γυμνικά αγωνίσματα, αφού σ' αυτό συμμετείχαν 40 γυμνοί δρομείς έφηβοι από κάθε φυλή. Όμως, είχε συγχρόνως και έντονο λατρευτικό και τελετουργικό χαρακτήρα. Γενικότερα η λαμπαδηδρομία ήταν ένα είδος σκυταλοδρομίας με τη γρήγορη εναλλαγή της λαμπάδας από δρομέα σε δρομέα. Η διαδρομή ήταν 2.500 μέτρα και μοιραζόταν ανάμεσα στους δρομείς, δηλαδή κάθε δρομέας έτρεχε 60 μέτρα. Η λαμπαδαρχία μάλιστα ήταν μια ξεχωριστή χορηγία και υπήρχε υπεύθυνος *γυμνασίαρχος* για την προετοιμασία του αγωνίσματος, που στα ελληνιστικά χρόνια ονομάστηκε *λαμπαδάρχης*. Την επιμέλεια της λαμπαδηδρομίας την αναλάμβαναν οι φυλές και ήταν αγώνισμα μεταφοράς πυρσού, ο οποίος προερχόταν από το τελετουργικό άναμμα της πυρράς βωμού και από την πομπή μεταφοράς του φωτός για την τέλεση

---

⁵³ Για τις λαμπαδηδρομίες: Juthner, *RE* XII 569-77· για αγγειογραφίες: J. Neils και Stephen V. Tracy, *ΤΟΝΑΘΕΝΕΘΕΝΑΘΑΙΟΝ The games at Athens*, Αθήνα 2003, σελ. 26-27. εικ.25 και εικ.26.

θυσιών. Στα Παναθήναια έτρεχαν δέκα ομάδες λαμπαδηδρόμων, τοποθετημένοι, τοποθετημένοι κατά διαστήματα, μεταβιβάζοντας τη λαμπάδα ο ένας στον άλλον και επιδίωκαν να φέρουν πρώτοι τη φλόγα στο βωμό χωρίς να σβήσει η λαμπάδα. Οι λαμπαδηδρομίες μπορούσαν επίσης να γίνουν νύχτα ή οι λαμπαδηδρόμοι να ήταν έφιπποι. Η λαμπαδηδρομία των Παναθηναίων γινόταν την εσπέρα της 27^{ης} Εκατομβαιώνος και οι αγωνιστές ξεκινούσαν από το βωμό του Προμηθέως που βρισκόταν στην Ακαδημία και τερμάτιζαν στην πόλη των Αθηνών.

X.

Η γιορτή περιελάμβανε επίσης και το χορό *πυρρίχη*, που η καταγωγή της είναι δωρική αλλά ήδη από τον 6^ο αιώνα π.Χ. συνηθιζόταν στην Αθήνα και ανήκει στα αρχαιότερα μουσικογυμνικά αγωνίσματα των Παναθηναίων (εικ.14 και εικ.15). Ήταν χορός με όπλα, σε ανάμνηση του ότι η πάνοπλος Θεά Αθηνά χόρεψε μετά τη νίκη της εναντίον των Γιγάντων. Μια άλλη άποψη αναφέρει πως όταν η Παλλάς Αθηνά ξεπήδησε πάνοπλη από το κεφάλι του Διός, έσειε την ασπίδα και το δόρυ χορεύοντας έναν ενόπλιο χορό και σε απομίμηση αυτής της θεϊκής αρχής ο ενόπλιος χορός, *πυρρίχη*, χορευόταν στην εορτή της, τα Παναθήναια⁵⁴. Ο χορός εκτελείται από τις τρεις κατηγορίες αθλητών, *παῖδες*,

⁵⁴ Latte (1) 34-6· Απολλόδορος *Poxy*. 2260 Col. II, A. Henrichs, *Cronache Ercolanesi* 5 (1975) 20 εξ.

ἄγένειοι και ἄνδρες που μιμούνταν συγκεκριμένες πολεμικές κινήσεις σε μια ρυθμική μορφή με τη συνοδεία αυλού, ἄλλημα πυρριχιστικόν. Οι χορευτές του κάθε χορού ήταν 24, ανά 12 σε δύο ημισφαίρια, γυμνοί, μόνο με περικεφαλαία και ασπίδα.

XI.

Αργότερα προστέθηκαν και ναυτικοί αγώνες, με τους οποίους έκλειναν τα αγωνίσματα. Πρόκειται για την κωπηλασία που ονομαζόταν Νέων ἄμιλλα και ήταν διαγωνισμός πλοίων. Προστέθηκε στα Παναθήναια σε μεταγενέστερη εποχή και ήταν ομαδικό αγώνισμα, στο οποίο μετείχαν ομάδες εφήβων από κάθε φυλή. Επίσης, διεξάγονταν ιστιοπλοϊκοί αγώνες και λεμβοδρομίες (εικ.16), οι οποίες γίνονταν την 29^η του μηνός, στην είσοδο του λιμένος Πειραιά, στον τάφο του Θεμιστοκλέους. Το 162 π.Χ⁵⁵ εισήχθησαν δραματικοί αγώνες, οι οποίοι διεξαγόταν στο διονυσιακό θέατρο.

---

⁵⁵ F. Lissarrague, "Why Satyrs Are Good to Represent", *Nothing to do with Dionysos?*, J. J. Winkler, και F. I. Zeitlin, Princeton 1990.

1.5. Τα έπαθλα

XII.

Τα βραβεία των νικητών είχαν όχι μόνο ηθική αλλά και υλική αξία, εφ' όσον, όπως είναι γνωστό από τις πηγές, το περιεχόμενο των παναθηναϊκών αμφορέων ήταν το λάδι, το μέταλλο των στεφανιών ήταν χρυσός και τα υπόλοιπα βραβεία ήταν χρηματικά. Καθαρώς συμβολικά βραβεία πρέπει να θεωρούνται μόνο εκείνα που ανεπίσημα δίδονταν στους αθλητές από τους συγγενείς και τους θαυμαστές τους, όπως κλαδιά ελιάς ή φοίνικα, ταινίες που δένονταν στο κεφάλι, στα χέρια ή τα πόδια του νικητή.

Η γνωστή σε όλο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο σχέση του λαδιού με την αθλητική δραστηριότητα έχει την αφετηρία της στη συνήθεια των νέων να αλείφουν, για λόγους υγιεινής, το σώμα τους με λάδι πριν από την καθημερινή άσκηση στα γυμναστήρια, την προπόνηση και τους αγώνες. Εκτός, όμως, από τη χρήση αυτή, στην Αθήνα η σχέση του λαδιού με τον αθλητισμό ήταν στενότερη. Γιατί στους αθλητικούς αγώνες που γίνονταν κατά τη διάρκεια της γιορτής των Παναθηναίων, το λάδι της ελιάς αποτελούσε το ίδιο το βραβείο που έπαιρναν οι νικητές των αγώνων, σε ανάμνηση του γεγονότος ότι το ελαιόδεντρο ήταν το δώρο της θεάς προς την πόλη. Το παναθηναϊκό λάδι

μοιραζόταν στους νικητές μέσα σε μεγάλα και ζωγραφισμένα πήλινα αγγεία που τα ονόμαζαν παναθηναϊκούς αμφορείς. Οι παναθηναϊκοί αμφορείς ήταν δημόσια αγγεία και την ευθύνη της κατασκευής και της απονομής τους την είχαν τα αρμόδια όργανα της αθηναϊκής πολιτείας. Από τον Αριστοτέλη⁵⁶ μαθαίνουμε ότι ειδικοί άρχοντες, οι αθλοθέτες, εκτός από τις άλλες σχετικές με τα Παναθήναια αρμοδιότητές τους « *καὶ τὸν πέπλον ποιοῦνται καὶ τοὺς ἀμφορεῖς ποιοῦνται μετὰ τῆς βουλῆς καὶ τὸ ἔλαιον τοῖς ἀθληταῖς ἀποδιδόασιν*».

Όπως αναφέρθηκε οι παναθηναϊκοί αμφορείς δινόταν ως έπαθλο στα Παναθήναια, γιορτή προς τιμή της Αθηνάς. Ουσιαστικά το έπαθλο δεν ήταν το αγγείο αλλά το περίφημο αττικό λάδι που περιείχε. Το λάδι αυτό συλλεγόταν από τις ιερές ελιές της Αθηνάς, τις Μορίες, την ευθύνη δε της συλλογής την είχε από τον 4^ο αιώνα π.Χ ο επώνυμος άρχοντας κάθε χρονιάς. Αυτός, αφού μάζευε το λάδι που είχε οριστεί, το παρέδιδε στους ταμίες στην Ακρόπολη. Εκείνοι φύλαγαν το λάδι τριών ετών το οποίο είχαν παραδώσει τρεις διαφορετικοί επώνυμοι άρχοντες και την 4^η χρονιά, την χρονιά των Παναθηναίων, το μοίραζαν στους αθλοθέτες, που με τη σειρά τους το απένειμαν στους νικητές των γυμνικών και ιππικών αγώνων μέσα στους παναθηναϊκούς αμφορείς. Διέφεραν όμως οι ποσότητες ανάλογα με το αγώνισμα και την ηλικία του νικητή. Για παράδειγμα, στον πρώτο νικητή παίδα του σταδίου, που ήταν αγώνας ταχύτητας, δίνονταν 50 παναθηναϊκοί αμφορείς, ενώ στο ίδιο αγώνισμα στον αγένειο έφηβο δίνονταν 60 παναθηναϊκοί αμφορείς. Στο πένταθλο ο πρώτος νικητής παις έπαιρνε 30 παναθηναϊκοί αμφορείς, ενώ ο αγένειος έφηβος 40 παναθηναϊκοί αμφορείς. Τα αγωνίσματα πάλης βραβεύονταν με περισσότερους παναθηναϊκούς αμφορείς από εκείνα του δρόμου.

Στους μουσικούς αγώνες λάμβαναν χρυσά και αργυρά στεφάνια που συνοδεύονταν από χρηματικά έπαθλα. Η αξία του βραβείου κλιμακωνόταν ανάλογα με τη σειρά επιτυχίας αλλά και με την ηλικία και το όργανο. Ο

---

⁵⁶ Αριστοτέλης: *Αθηναίων Πολιτεία* 60.

κιθαριστής άνδρας έπαιρνε το μεγαλύτερο πρώτο βραβείο που ήταν χρυσό στεφάνι αξίας 1.000 δραχμών και επιπλέον 500 αργυρές δραχμές. Ο δεύτερος ένα στεφάνι αξία 700 δραχμών και 50 δραχμές μετρητά, ο τρίτος ένα στεφάνι αξίας 600 δραχμών και 10 δραχμές μετρητά και ο τέταρτος και ο πέμπτος, από ένα στεφάνι 400 και 100 δραχμών αντίστοιχα. Η επιλογή της μορφής των βραβείων ερμηνεύεται ίσως από το γεγονός ότι τον 4^ο αιώνα π.Χ., αυτοί οι μουσικοί ήταν επαγγελματίες υψηλού επιπέδου.

Οι αυλωδοί τραγουδιστές που συνοδεύονταν από αυλό, στοίχιζαν λιγότερο. Έπαιρναν ως πρώτο και δεύτερο βραβείο στεφάνια αξίας 300 και 100 δραχμών αντίστοιχα και μετρητά, 50 δραχμές ο πρώτος και 10 ο δεύτερος. Υπήρχαν επίσης και μονωδοί άρπας και αυλού, που έπαιρναν στεφάνια, όχι όμως και χρηματικά βραβεία.

Είναι φανερό από τις φιλολογικές πηγές ότι η κιθάρα ήταν το δημοφιλέστερο όργανο· για το λόγο αυτό και οι κιθαριστές έχαιραν μεγάλης φήμης. Γι' αυτό υπήρχε και διαφορά στην αξία των βραβείων, που αποτελούνταν από στεφάνια και χρήματα, σε σχέση με τους άλλους αγώνες.

Στους γυμνικούς αγώνες δίδονταν αμφορείς ελαίου. Ο αριθμός των αγγείων που δίνονταν ως έπαθλα κυμαίνονταν από 30 αγγεία για το νικητή του πεντάθλου παίδων έως 70 αγγεία για τους άνδρες, ενώ σε όλες τις περιπτώσεις ο δεύτερος λάμβανε το 1/5 της ποσότητας του πρώτου. Στα ιππικά αγωνίσματα δίνονταν το μεγαλύτερο βραβείο 140 αμφορείς στο νικητή και λαμβανόταν υπόψη το γεγονός ότι οι αμφορείς ήταν γύρω στα 60-70 εκατοστά και χωρούσαν 35-40 κιλά λάδι. Το έπαθλο ήταν αρκετά σημαντικό. Ο πρώτος νικητής της αρματοδρομίας με τέθριππο (*ίππων ζεύγει αδηφάγω*) (εικ.17) έπαιρνε 140 παναθηναϊκούς αμφορείς ως βραβείο, όταν οι παλαιστές ή οι δρομείς έπαιρναν 50-70 παναθηναϊκούς αμφορείς, και συγκέντρωνε γύρω στους 5 τόνους λάδι. Η συνολική ποσότητα του ελαιόλαδου που χρειαζόταν η πόλη για να γεμίσει τους αμφορείς-έπαθλα υπολογίζεται ότι θα ζύγιζε από 43 έως και 72 τόνους. Ένα μέρος ο νικητής το κρατούσε για προσωπική χρήση και το άλλο

το εμπορευόταν κερδίζοντας ένα αρκετά σημαντικό ποσό. Έτσι λοιπόν δικαιολογείται ο μεγάλος αριθμός των παναθηναϊκών αμφορέων που έχει βρεθεί σήμερα σε περιοχές έξω από τα όρια του ελληνικού κόσμου, σε λαούς που δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής στους αγώνες των Παναθηναίων.

Μετά τα ιππικά αγωνίσματα, υπήρχαν βραβεία μικρότερης αξίας για τα αθηναϊκά αγωνίσματα. Στους αγώνες ευανδρίας, μια επιγραφή του 4^{ου} αιώνα υποδηλώνει ως έπαθλο ένα βόδι αξίας 100 δραχμών αλλά αργότερα ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία* (60.3), αναφέρει ως έπαθλο ασπίδες. Στη λαμπαδηδρομία η νικήτρια ομάδα έπαιρνε ως έπαθλο μια υδρία και 30 δραχμές. Στην πυρρίχη, κάθε νικήτρια ομάδα έπαιρνε ως βραβείο ένα βόδι αξίας 100 δραχμών και στην κωπηλασία το βραβείο ήταν 300 δραχμές για την πρώτη και 200 δραχμές για τη δεύτερη ομάδα. Ίσως τα έπαθλα άλλαξαν ή πιθανόν ήταν ένα φυλετικό έπαθλο και οι ασπίδες που δίνονταν ως έπαθλα στους νικητές να είχαν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα.

Ο D. Young μετέτρεψε το 1979 την αξία των επάθλων από τους καταλόγους του 4^{ου} αιώνα π.Χ. σε δολάρια, ένα εγχείρημα το οποίο εκτέλεσε με πολύ μεγάλη μεθοδική επιμέλεια· τα δε αποτελέσματα εκφράζουν ελάχιστες τιμές. Παρ' όλα αυτά καταλήγει σε ποσά που μας αφήνουν άναυδους: για το νικητή του σταδίου των ανδρών είχαν οριστεί ως έπαθλο 100 αμφορείς λάδι, δηλαδή, κατά προσέγγιση, τρεις φορές ο ετήσιος μισθός ενός εκπαιδευμένου χειρώνακτα· ακόμη και ο νικητής του ίδιου αγωνίσματος στην κατηγορία των εφήβων θα έπαιρνε τα μισά. Ακόμη και τα αγωνίσματα για τα οποία είχαν προκηρυχθεί όχι τόσο πολύτιμα έπαθλα (πένταθλο, πάλη, πυγμαχία), απέφεραν στο νικητή στην κατηγορία των ανδρών το αντίτιμο των 720 δραχμών, τις οποίες ένας ειδικευμένος χειρώνακτας θα κέρδιζε έπειτα από ενάμιση χρόνο εργασία. Οι 140 αμφορείς λάδι, οι οποίοι περίμεναν το νικητή της

αρματοδρομίας με τέσσερα άλογα, αντιστοιχούν στον τετραπλό ετήσιο μισθό ενός χειρώνακτα⁵⁷.

Τα Παναθήναια ήταν αγώνες χρηματίτες, δηλαδή οι αθλητές έπαιρναν ως έπαθλα βραβεία μεγάλης χρηματικής αξίας. Αυτό ήταν ένας τρόπος να δείξουν ενδιαφέρον διάσημοι αθλητές οι οποίοι θα προσέδιδαν στη γιορτή μεγαλύτερο κύρος. Φυσικά στεφανώνονταν και με ένα στεφάνι ελιάς⁵⁸.

---

⁵⁷ D. Young, *Olympic Myth* 115 κ.ε.ε.

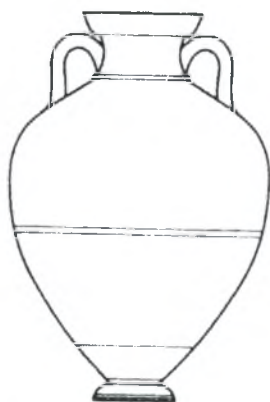
⁵⁸ Για στέψη νικητών βλ. γενικά: Κεφαλίδου Ευρυδίκη, *Νικητής: εικονογραφική μελέτη του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1996.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΚΟΙ ΑΜΦΟΡΕΙΣ

2.1. Γενικά στοιχεία για τον αμφορέα-έπαθλο

Ο όρος «παναθηναϊκός αμφορεύς» συναντάται στην αρχαία ελληνική γραμματεία δυο φορές. Την πρώτη στην επιγραφή των Δημοπρατών/-ών κατά τη δήμευση της περιουσίας του Αλκιβιάδη και χρονολογείται το 414/3. Η δεύτερη αναφορά γίνεται στον Αθήναιο, στο έργο Δειπνοσοφισταί (5. 199 D – E) και πρόκειται για δεκαέξι ασημένιους αμφορείς παναθηναϊκού (;) σχήματος που επιδείχθηκαν μαζί με άλλα πλούτη, στην πομπή του διοργάνωσε ο Πτολεμαίος Β΄, ο Φιλάделφος, γύρω στο 280 στην Αλεξάνδρεια. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο όρος «παναθηναϊκός αμφορεύς» συναντάται σπάνια. Συνήθως αναφέρονται με γενικούς όρους όπως «παναθηναϊκόν» (αγγείον), «αμφορεύς», ακόμη και «υδρία», «κέραμος» ή «αγγείον».

Έχουν γραφτεί πολλές μελέτες μέχρι σήμερα για το σχήμα, τις παραστάσεις και τα ειδικότερα προβλήματα των Παναθηναϊκών αμφορέων. Οι μελέτες αυτές βασίζονται κατά κύριο λόγο στα στοιχεία που προσφέρουν τα ίδια τα αγγεία και κατά δεύτερο λόγο στα αρχαία κείμενα και στα επιγραφικά μνημεία, που οι μαρτυρίες τους είναι ιδιαίτερα βοηθητικές. Οι παναθηναϊκοί αμφορείς αποτελούν μια ειδική κατηγορία αγγείων λεπτής ποιότητας, αφού προσφερόταν ως έπαθλο σε μια δημόσια εορτή. Είναι δημόσια αγγεία που δίνονταν ως έπαθλα στα Μεγάλα Παναθήναια και περιείχαν το περίφημο αττικό λάδι. Το λάδι που περιείχαν ως έπαθλο αυτοί οι αμφορείς προερχόταν από τους καρπούς των ιερών δέντρων της θεάς και θεωρούνταν ότι έφερνε ευλογία στους νικητές. Ταυτόχρονα, βέβαια, το λάδι αποτελούσε και ένα αξιόλογο υλικό

κέρδος για το νικητή. Προορισμός των αγγείων και της εικονογραφίας τους ήταν να συμβολίζουν τις τιμές του νικητή, σαν ένα είδος τροπαίου. Τον προορισμό των παναθηναϊκών αμφορέων εξηγεί και η γνωστή επιγραφή ΤΩΝ ΑΘΗΝΗΘΕΝ ΑΘΛΩΝ, που γραφόταν πριν από την όπτηση. Η απουσία αυτής της επιγραφής από έναν παναθηναϊκό αμφορέα δημιουργεί αμφιβολίες στο κατά πόσο το αγγείο αυτό έχει δοθεί ως έπαθλο στα Παναθήναια⁵⁹. Οι αγωνιστικές επιγραφές στους πρώτους παναθηναϊκούς αμφορείς τοποθετούνται σε διάφορα σημεία όπως σε ένα αγγείο που βρίσκεται στη Φλωρεντία (εικ.18) έχει μερικά ασυνήθιστα χαρακτηριστικά: η επιγραφή των Αθήνηθεν άθλων βρίσκεται στο πίσω μέρος του αγγείου και όχι στο μπροστινό. Επιπλέον είναι γραμμένη οριζόντια και όχι κάθετα. Τα αγγεία αυτά εμφανίζουν διάφορες μικροπαραλλαγές μέχρι το 540-30 π.Χ., οπότε παίρνουν την κανονική τους θέση και μορφή. Παραλλαγές από την κανονική θέση των επιγραφών υπάρχουν και στους ελληνιστικούς παναθηναϊκούς αμφορείς. Συχνά εμφανίζονται στη Β πλευρά⁶⁰, ακόμα γράφονται κι επάνω στον κορμό των κιώνων. Στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. εμφανίζονται στους παναθηναϊκούς αμφορείς οι επιγραφές με ιωνικό αλφάβητο, που από τις αρχές όμως του 4^{ου} αιώνα π.Χ. υποχωρούν έναντι του αττικού⁶¹. Το ιωνικό αλφάβητο υιοθετήθηκε επίσημα στην Αττική το 403/2, χρονιά που επώνυμος άρχων ήταν ο Ευκλείδης. Ήδη όμως σε όλο το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ήταν ευρύτατα διαδεδομένο σε δημόσια και ιδιωτική χρήση.

Στον 5ο αιώνα, αν όχι σε όλα, τουλάχιστον σε ορισμένα Παναθήναια, οι αμφορείς δεν είχαν το ίδιο μέγεθος. Το ίδιο μπορεί να συνέβαινε και στον 4ο αιώνα. Πιστεύουμε, όμως, ότι στην περίπτωση που οι Παναθηναϊκοί αμφορείς δεν είχαν την ίδια περιεκτικότητα η αναγραφή της ποσότητας του λαδιού ή της αξίας του που θα κέρδιζαν οι διάφοροι νικητές, θα ήταν απαραίτητη σ' ένα

⁵⁹ G. Von Brauchitsch, *Die Panathenaischen Preisamphoren*, (1910), 120 κ.ε.

⁶⁰ Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, *Τεχνολογικός καθορισμός του εκ του Ολυμπίου Παναθηναϊκού αμφορέως*, *ΑΕ* 1948/9, 10 κ.ε., 13.

⁶¹ H. K. Susserott, *Griechische Plastik des 4. Jhs.v.Chr.* (1938, ανατ. 1968), 70 (425/15).

πρόγραμμα Παναθηναϊκών αγώνων, όπως είναι αυτό που μας σώθηκε από την επιγραφή του 4^{ου} π.Χ. αιώνα⁶². Μερικοί ενεπίγραφοι Παναθηναϊκοί αμφορείς που μας σώθηκαν διαφέρουν σημαντικά ως προς τη χωρητικότητά τους αφού όπως φαίνεται στον 5^ο αιώνα π.Χ. αν όχι σε όλα, τουλάχιστον σε ορισμένα Παναθήναια, οι αμφορείς-έπαθλα δεν είχαν το ίδιο μέγεθος⁶³. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις επιγραφές των Δημιοπράτων, όπου οι Παναθηναϊκοί αμφορείς που κατασχέθηκαν κοστολογούνται με διάφορες τιμές, από τις οποίες η μικρότερη είναι 2,4 οβολοί και η μεγαλύτερη 3,4 οβολοί⁶⁴. Αν οι τιμές αυτές ίσχυαν και για τον 4^ο π.Χ. αιώνα και μάλιστα για τη χρονιά για την οποία γράφτηκε η επιγραφή που ανέφερα παραπάνω, τότε οι 1200 περίπου αμφορείς που χρειάστηκαν για τα Παναθήναια της χρονιάς αυτής, θα κόστισαν γύρω στους 4080 οβολούς (1200 X 3,4), δηλαδή γύρω στις 680 δραχμές. Η διαφορά στις τιμές νομίζουμε ότι οφείλεται όχι μόνο στην καλή ή κακή διατήρηση των αγγείων, αλλά και στο διαφορετικό τους μέγεθος.

Το σχήμα και η διακόσμηση των παναθηναϊκών αμφορέων οριστικοποιήθηκαν από την πολιτεία τον 6^ο π.Χ. αιώνα, γύρω στο 530 περίπου, συνέχισαν όμως να παράγονται στο μελανόμορφο ρυθμό διατηρώντας τις ίδιες παραστάσεις μέχρι και τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (ο τελευταίος χρονολογημένος ανάγεται στο 312/1 π.Χ.). Βέβαια, η μελανόμορφη τεχνική αυτών των αγγείων διατηρήθηκε ως τα ελληνιστικά χρόνια⁶⁵. Την περίοδο εκείνη, λοιπόν, μόνο οι επίσημοι παναθηναϊκοί αμφορείς διατήρησαν μια γηραλέα ανάμνηση των επιτευγμάτων του μελανόμορφου ρυθμού του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

⁶² (IG II² 2311): M. Guarducci, *Epigrafia Greca II Roma* (1969), 362 κε.

⁶³ Π.χ. ο παναθηναϊκός αμφορέας του Λονδίνου B 143, A. H. Smith, *CVA British Museum 1*, III He, 4 και πιν. 5, 2. Για μετρήσεις σχετικές με τη χωρητικότητα των παναθηναϊκών αμφορέων, βλ. M. Lang-M-Crosby, "Weights, measures and tokens". *The Athenian Agora X* (1964), 59 και σημ.9, M. Lang, *BCH* 76 (1952), 26 σημ.1 και 6. Brauchitsch 160· Παναθηναϊκοί αμφορείς με χωρητικότητα δύο τρίτων της κανονικής δεν είχαν επισημανθεί μέχρι σήμερα. Για αγγεία μ.ε χωρητικότητα μικρότερη του κανονικού και πιθανή ερμηνεία του φαινομένου, βλ. M.F. Vos, *OudhMeded* 62, 1981, 38 κ.ε.

⁶⁴ W. Kendrick Pritchett, "The Attic Stelai I" *Hesperia* 22 (1953), 225-299 και D. A. Amyx, "The Attic Stelai III. Vases and other containers" *Hesperia* 27 (1958), 255-310.

⁶⁵ G. R. Edwards, "Panathenaics of Hellenistic and Roman Times", *Hesperia* 26, 1957, 320 κ.ε.

2.2. Η κατασκευή των Παναθηναϊκών αμφορέων και η διαμόρφωσή τους.

Για τη διαδικασία κατασκευής των Παναθηναϊκών αμφορέων-επάθλων δεν έχουμε άμεσες και σαφείς μαρτυρίες. Μπορούμε, ωστόσο, να υποθέσουμε με πολλή πιθανότητα ότι η πολιτεία θα έδινε την παραγγελία σ' ένα κεραμεικό εργαστήριο μετά από διαγωνισμό. Τα κεραμεικά εργαστήρια που ενδιαφέρονταν για τη συγκεκριμένη κρατική παραγγελία κατασκεύαζαν, πιστεύουμε, υποδείγματα, που τα παρουσίαζαν στους αρμόδιους, για να αποφασίσουν ύστερα αυτοί σε ποιο εργαστήριο συνέφερε να δοθεί η παραγγελία. Κριτήριά τους θα ήταν ασφαλώς η ποιότητα των αγγείων, η προσφερόμενη τιμή και ίσως η ταχύτητα εκτέλεσης της παραγγελίας⁶⁶. Ότι γίνονταν κεραμεικοί διαγωνισμοί⁶⁷ βεβαιώνεται από ορισμένες γραπτές μαρτυρίες. Με δεδομένο το μέγεθος της παραγγελίας θα πρέπει να σημειωθεί ότι πολλοί λίγοι αγγειοπλάστες ή αγγειογράφοι υπέγραψαν αυτές τις δημιουργίες για να διαφημίσουν τη δουλειά τους. Δε μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάτι τέτοιο τους ήταν απαγορευμένο καθώς κάποιοι από αυτούς όντως πρόσθεσαν τα ονόματά τους⁶⁸. Οι κεραμείς Υπερείδης και Εξηκίας, τον 6^ο αιώνα π.Χ., ανήκαν στους εκλεκτούς, όσο μπορούμε να διαπιστώσουμε από τις υπογραφές. Από τον 4^ο π.Χ. αιώνα γνωρίζουμε τον κεραμέα Βάκχιο, που υπογράφει Παναθηναϊκούς αμφορείς⁶⁹ και η επιτύμβια στήλη του οποίου επαινεί με έμφαση τις καλλιτεχνικές του επιτυχίες. Γίνεται έτσι φανερό ότι εφοδίαζε για δεκαετίες την πόλη με τέτοιους αμφορείς και στερέωσε με αυτόν τον τρόπο την φήμη του ως κεραμέα. Το επίγραμμα, λοιπόν, που είναι χαραγμένο πάνω στην επιτύμβια

⁶⁶ Πλούταρχος, *Ηθικά* III, 498 E ("Ει αυτάρκης η κακία προς κακοδαιμονίαν") αναφέρει για ανάλογες περιπτώσεις τα τρία αυτά κριτήρια επιλογής: *Αι πόλεις δήπουθεν, όταν έκδοσιν ναών ή κολοσσών προγράψωσιν, ακροώνται των τεχνιτών αμιλλωμένων περί της εργολαβίας και λόγους και παραδείγματα κομιζόντων ειθ' αιρούνται τον απ' ελάττονος δαπάνης ταύτο ποιούνται και βέλτιον και τάχιον.*

⁶⁷ W. Peek, *Kerameikos* III (1941), 46 κε.

⁶⁸ Frel 1973, Neils 1992: 41, Williams 1995: 143, 156.

⁶⁹ Ο Βάκχιος (*ABV*, 413, 1 και 2) μαζί με τον Κίττο (*ABV*, 413) και τον Υπερείδη (J. Frel *Panathenaic Prize Amphoras* (1973), 10 και εικ.4 και 5) είναι οι τρεις αγγειοπλάστες (πιθανότατα και ιδιοκτήτες κεραμεικών εργαστηρίων), για τους οποίους ξέρουμε ότι κατασκεύασαν Παναθηναϊκούς αμφορείς-επάθλα. Τα ονόματά τους μας σώζονται σε τέτοιου είδους αγγεία.

στήλη του κεραμέα Βάκχιου⁷⁰ είναι ιδιαίτερα διδακτικό και δε μπορεί να σημαίνει τίποτε άλλο παρά μόνο ότι διεξάγονταν πράγματι κεραμικοί αγώνες στην αρχαία Αθήνα. Τον 6^ο αιώνα υπάρχει τουλάχιστον μία επιγραφή *καλου*, το όνομα του Ευφίλητου σε μια ασπίδα, που μας ταύτισε και τον καλλιτέχνη. Κατέληξε να ονομάζεται ζωγράφος του Ευφίλητου από την επιγραφή *καλος*, η οποία περιβάλλει τον τροχό του άρματος που υπάρχει εδώ ως επίσημα της ασπίδας της Αθηνάς (εικ.19)⁷¹.

Για την κατασκευή των Παναθηναϊκών αγγείων οι αρχαίοι, μερικές φορές, κατέβαλαν ιδιαίτερη φροντίδα. Το εσωτερικό μερικών Παναθηναϊκών αμφορέων είναι καλυμμένο με μαύρο επίχρισμα⁷², για την προφύλαξη προφανώς των τοιχωμάτων των αγγείων από μια πιθανή οξειδωση εξαιτίας του λαδιού. Το επίχρισμα αυτό θα ήταν προστατευτικό κυρίως για τους αμφορείς εκείνους, που θα δέχονταν το λάδι της σοδειάς της πρώτης χρονιάς μετά από κάθε γιορτή Παναθηναίων. Γιατί το λάδι αυτό θα έμενε εκεί για τρία τουλάχιστον χρόνια, ώσπου να έρθουν δηλαδή τα επόμενα Παναθήνια. Οι Παναθηναϊκοί αμφορείς του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, ακριβώς χρονολογημένοι από τα ονόματα των αρχόντων που φέρουν, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι το λάδι κάθε σοδειάς, που προοριζόταν για τους νικητές των Παναθηναίων, αποθηκευόταν αμέσως στα Παναθηναϊκά αγγεία. Διαφορετικά δε θα υπήρχε λόγος να κατασκευάζονται κάθε χρόνο Παναθηναϊκοί αμφορείς. Αν το λάδι δεν αποθηκευόταν αμέσως σε Παναθηναϊκούς αμφορείς, θα ήταν πιο λογικό τα αγγεία αυτά οι Αθηναίοι να τα παρήγγελλαν όλα μαζί τη χρονιά που θα γιορτάζονταν τα Παναθήνια. Είναι όμως πολύ χαρακτηριστικό ότι έχουμε

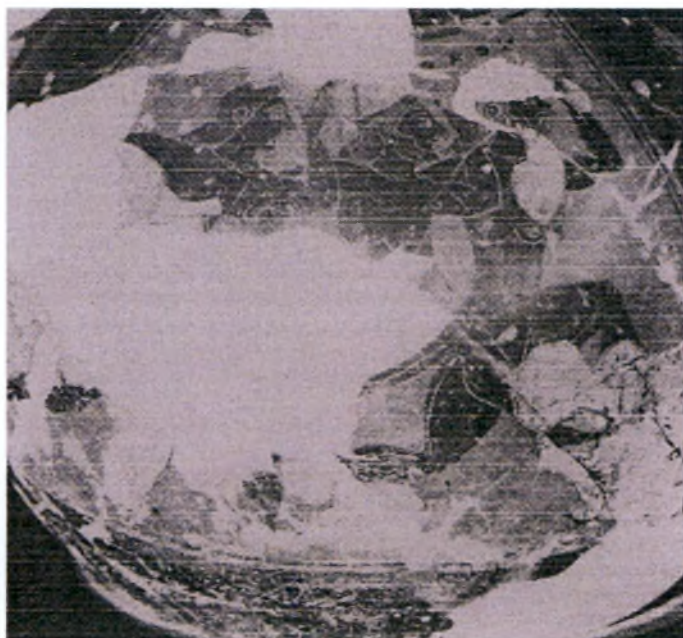
⁷⁰ W. Peek, *Kerameikos III* (1941), 46 κε. Για Βάκχιο και Κίττο βλ. John A. Oakley, William D.E. Coulson και Olga Palagia, *Athenian Potters and Painters*, Π. Βαλαβάνης, «Βάκχιος, Κίττος και Παναθηναϊκοί αμφορείς. Σκέψεις για τη δομή των αττικών κεραμικών εργαστηρίων του 4^{ου} αιώνα π.Χ.», *Oxbow Monograph* 67, 1997, σελ. 85-95 και Martin Robertson, *Η τέχνη της αγγειογραφίας στην κλασική Αθήνα*, Αθήνα 2001, σελ. 417-419.

⁷¹ Για τον ζωγράφο του Ευφίλητου, *AJA* 1943 σελ.442-443· Peters σελ. 21-46· *ABV* σελ.321-325 και 694· *Pava* σελ. 142-143

⁷² J. Frel, *Panathenaic Prize Amphoras* (1973), 9, 14, 15.

Παναθηναϊκούς αμφορείς από κάθε χρονιά εκτός από εκείνη που διεξάγονταν τα Παναθήναια⁷³.

Όσον αφορά τη διακόσμηση, διατηρήθηκε η μελανόμορφη τεχνική για καθαρά θρησκευτικούς λόγους. Το μοτίβο της διακόσμησης καθ' όλη τη διάρκεια της παρουσίας του αγγείου παραμένει το ίδιο. Το διακοσμητικό σύστημα όλων σχεδόν των παναθηναϊκών αμφορέων περιλαμβάνει τις ζώνες με τα κοσμήματα που στολίζουν τον λαιμό του αγγείου. Οι ζώνες αυτές χωρίζονται πάντοτε μεταξύ τους από το πλαστικό δαχτυλίδι του λαιμού· από πάνω βρίσκεται η διπλή σειρά από αντωπά ανθέμια εναλλασσόμενα με αντωπά άνθη λωτού και από κάτω η ζώνη του γλωσσωτού κοσμήματος. Τέτοια κοσμήματα δεν έχει ο παναθηναϊκός αμφορέας του Burgon. Αντί αυτών έχει στην Α όψη του λαιμού σειρήνα και στη Β κουκουβάγια⁷⁴. Ζώνη ανθεμίων-λωτών εμφανίζεται όμως στον λίγο μεταγενέστερό του παναθηναϊκό αμφορέα στη Halle⁷⁵.

⁷³ E. N. Gardiner, "Athletics of the ancient World", *JHS* 32 (1912), 192 και J. Beazley, *η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού* 96 κ.ε. και σημ.62.

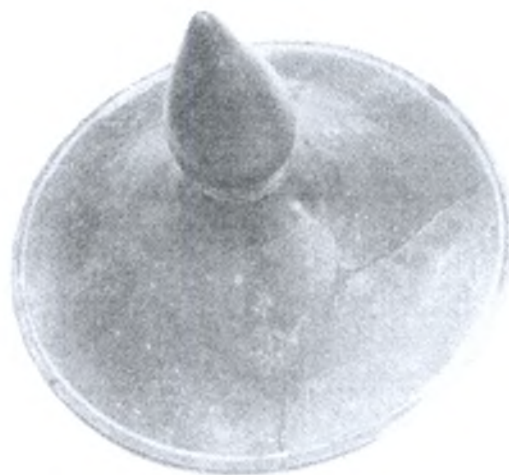
⁷⁴ Βλ. J. D. Beazley, *η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού* πίν. 89, 90· J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases. A Hand-book* (1974), 168 εικ. 296.

⁷⁵ Halle 560. Θραύσμα παναθηναϊκού αμφορέα, μη αποδοσμένο σε ζωγράφο που μοιάζει με τη δουλειά του Λυδού. J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases. A Hand-book* (1974), εικ. 295.

2.3. Τα πώματα

Οι παναθηναϊκοί αμφορείς, όπως και όλοι οι αμφορείς ως δοχεία μεταφοράς και αποθήκευσης, ήταν από τα αγγεία που πάντοτε έφεραν πώμα. Για τη σταθερή σύνδεση του πώματος με το χείλος του αγγείου χρησιμοποιούσαν συχνά μεταλλικούς συνδέσμους. Στα αγγεία που δεν έχουν οπές, η σύνδεση θα γινόταν με απλούστερους τρόπους, όπως δέσιμο με σχοινί ή κόλλημα με ζυμάρι. Τα πώματα κατασκευάζονταν χωριστά και τοποθετούνταν έτοιμα πια πάνω σε κάποιο αγγείο, με το οποίο δεν ήταν δυνατόν να έχουν απόλυτη εφαρμογή. Η πρακτική αυτή είναι πολύ πιθανή για τους παναθηναϊκούς αμφορείς, που ήταν αγγεία μαζικής παραγωγής.

Ίσως μέχρι το β' τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνα οι παναθηναϊκοί αμφορείς έφεραν μάλλον πώματα όμοια με των άλλων αμφορέων, που είχαν συνήθως κωνικό πεπλατυσμένο σχήμα και συμπαγή λαβή σε σχήμα ροδιού. Η εξωτερική τους επιφάνεια ήταν συνήθως διακοσμημένη με ομόκεντρες εναλλάξ μελανές και αφημένες στο χρώμα του πηλού περιφέρειες ή σπανιότερα ήταν όλη μελανή με αφημένη στο χρώμα του πηλού μόνο μια περιφέρεια, που ήταν πολύ κοντά στο χείλος τους.

II.

Για την ύπαρξη των πωμάτων στους παναθηναϊκούς αμφορείς μας πληροφορούν εκτός από τα ίδια τα ευρήματα και οι απεικονίσεις παναθηναϊκών αμφορέων σε διάφορα αρχαία μνημεία, όπως τοιχογραφίες, μωσαϊκά, ανάγλυφα, νομίσματα.

Ο πρώτος παναθηναϊκός αμφορέας που σίγουρα βρέθηκε μαζί με το πώμα του είναι ένας στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Τάραντα⁷⁶ αρ. 4595, που αποδίδεται στην ομάδα του Λεάγρου (520-510 π.Χ.). Το πώμα αυτό (αγνώστων διαστάσεων), έχει λαβή σε σχήμα ροδιού και κωνικό πεπιεσμένο σώμα. Η λαβή είναι μελανή και το σώμα καλύπτεται από επάλληλες μελανές και αφημένες στο χρώμα του πηλού ομόκεντρες περιφέρειες. Στην εξωτερική περιφέρεια υπάρχει ένα κλαδί κισσού.

Μερικοί ελληνοιστικοί Παναθηναϊκοί αμφορείς-έπαθλα φαίνεται ότι δεν είχαν κατασκευαστεί με τη μελανόμορφη τεχνική, αφού η επιφάνειά τους είναι καλυμμένη με λευκό επίχρισμα. Αυτοί οι «λευκοί» Παναθηναϊκοί αμφορείς δεν πρέπει να σχετίζονται με γυμνικά ή ιππικά αγωνίσματα αλλά με μουσικά⁷⁷. Από τα πώματα που σώζονται από την ελληνοιστική περίοδο διαπιστώνεται μια επίταση του ύψους των πωμάτων που είναι ανάλογη με την επίταση της ραδιότητας ολόκληρων των αγγείων, η οποία έχει ως αποτέλεσμα τον ακόμη πιο έντονο τονισμό του κατακόρυφου άξονα και της γενικότερης ψηλόλιγνης μορφής που έχουν τα αγγεία την εποχή αυτή.

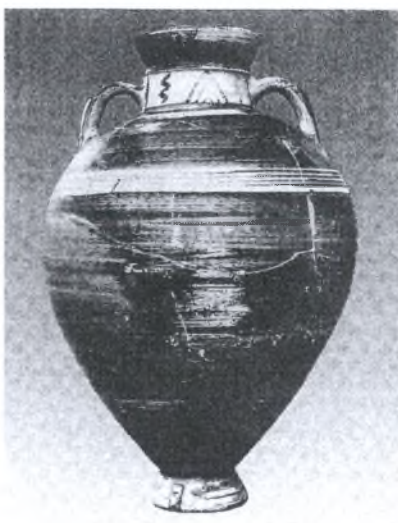
---

⁷⁶ F.G. Lo Porto, "Tombe di Atleti Tarantini", *AttiMGrecia* 8, 1967, 50 κ.ε. πιν 12.

⁷⁷ G. R. Edwards, *Hesperia* 26 (1957), 327 κε.

2.4. Εξέλιξη του σχήματος

Ο παναθηναϊκός αμφορέας «κατάγεται» από έναν τύπο Αττικού αποθηκευτικού αγγείου, που πρωτοεμφανίστηκε στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο, τον αμφορέα τύπου «SOS» ο οποίος υπήρξε το κατεξοχήν αττικό αγγείο για τη μεταφορά υγρών⁷⁸. Ο τύπος αυτός λοιπόν είχε δώσει στα πρώιμα αγγεία του 6^{ου} αιώνα π.Χ αρκετά κοντόχοντρο σχήμα, με μεγάλη κοιλιά ,κοντό λαιμό και μικρή βάση.

III.

Υπάρχει όμως και η άποψη ότι ο τύπος αμφορέα «a la brose» και όχι ο «SOS» είναι αυτός που επηρέασε το σχήμα των Παναθηναϊκών αμφορέων. Και αυτό γιατί οι λαβές και η κάθετη τομή του λαιμού και του χείλους των πρώιμων έργων πλησιάζουν στους αμφορείς αυτού του είδους⁷⁹.

Με την πάροδο των ετών και παρά τον παραδοσιακό του χαρακτήρα, το αγγείο δέχτηκε διάφορες τροποποιήσεις πάντα όμως με σεβασμό στον αρχικό τύπο. Έτσι τον 5^ο αποκτά μια άψογη μορφή με θαυμάσιες αναλογίες και φθάνει στον 4^ο π.Χ σε μια πιο λεπτή φόρμα.

Όσον αφορά το μέγεθός τους πρόκειται ίσως για τα μεγαλύτερα αγγεία των κλασσικών χρόνων .Καθώς το ύψος κυμαίνεται από 0,69μ-0,74μ (χωρίς το

⁷⁸ A. W. Johnston και R. E. Jones, *The 'SOS' amphora*, BSA 73 (1978) 103-41.

⁷⁹ Στο ίδιο BSA 73, 1978, 133 σημ.48.

πώμα) και η διάμετρός τους 0,35-0,39μ . Η χωρητικότητα σύμφωνα με τις μετρήσεις του M. Wallace είναι από 29,7 έως 40,7 λίτρα⁸⁰.

Σύμφωνα με το Beazley⁸¹ τα πρώτα δείγματα τοποθετούνται χρονικά στα τέλη περίπου του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο παναθηναϊκός αμφορέας του Burgon⁸² που χρονολογείται γύρω στο 566 π.Χ. (έτος εισαγωγής των Παναθηναίων), ίσως και πιο παλιά σύμφωνα με την τεχνική του και δίκαια θεωρείται ένας από τους παλαιότερους παναθηναϊκούς αμφορείς. Αυτός είχε δοθεί ως βραβείο στο νικητή αγώνα συνωρίδος (άρματος με δύο άλογα). Επειδή δεν είναι αθλητικό αγώνισμα, το αγγείο θα μπορούσε να είναι αρχαιότερο από την αναβίωση των αγώνων, περίπου όμως αυτή την εποχή θα πρέπει να τοποθετήσουμε την αρχή της σειράς των παναθηναϊκών αγγείων. Παρατηρούμε ένα κοντόχοντρο αγγείο, με αρκετά φουσκωτή κοιλιά, κοντό λαιμό και μια μικρή βάση που έρχεται σε αντίθεση με το υπόλοιπο σώμα. Οι λαβές ξεκινούν από το μέσο περίπου του λαιμού, έχουν μια φορά προς τα πάνω και μετά καμπυλώνουν απότομα προς τα κάτω για να καταλήξουν στο ανώτερο σημείο του ώμου.

IV.

⁸⁰ M. Lang-M-Crosby, "Weights, measures and tokens". *The Athenian Agora X* (1964), 59 κ.ε.

⁸¹ J.D Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, Αθήνα 1993, σελ. 111-112.

⁸² Λονδίνο B 130, *AJA* 1943 σελ.441· Peters σ. 14-18. *ABV*. σ. 89. αρ. 1 κάτω·*Para*. Σ. 33, αρ. 1 μέσο.

Με την πάροδο του χρόνου το σχήμα μεταβάλλεται πάντα όμως με το σεβασμό στον παραδοσιακό του χαρακτήρα. Ενδεικτικά, παρουσιάζω συνοπτικά ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα: στον αμφορέα του Λονδίνου B134 του ζωγράφου του Ευφιλήτου⁸³, το 530 π.Χ ,οι αλλαγές παρατηρούνται κυρίως στο λαιμό ο οποίος είναι κοντότερος και στο σώμα, το οποίο γίνεται πιο μακρύ σε αντίθεση με το κοντόχοντρο του παναθηναϊκού αμφορέα του Burgon.

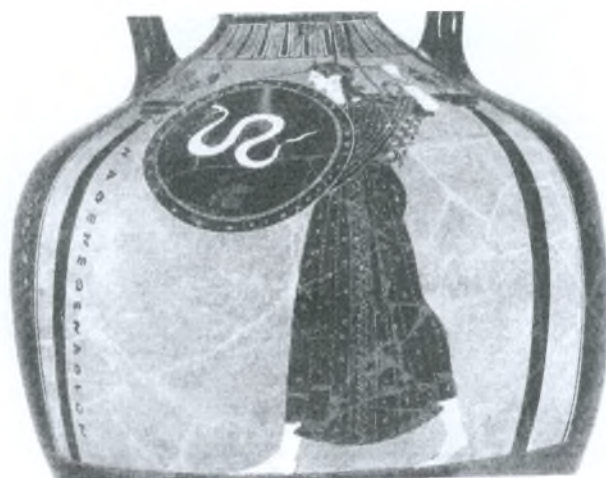

V.

Ο αμφορέας του Λονδίνου B133 του ζωγράφου του Ευχαρίδη⁸⁴, του 480 π.Χ, παρουσιάζεται πιο συμπαγής ως προς το σχήμα και εκπέμπει περισσότερη ισχύ. Ο ώμος είναι ψηλότερος, οι λαβές βρίσκονται πιο κοντά στο λαιμό ενώ το στόμιο και το πόδι ευθυγραμμίζονται. Επίσης και η εσωτερική καμπύλη στον ώμο και τη βάση γίνονται μεγαλύτερες.

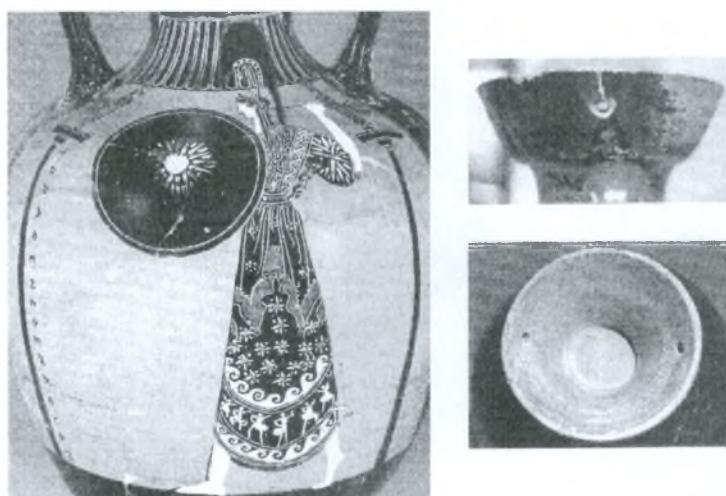
⁸³ *ABV* σελ.321-325 και 694· *Para* σελ. 142-143.

⁸⁴ *ARV* σελ.157-158 και 953-954· *AJA* 1943 σελ.446-447· *ABV* σελ.395-397 και 696· *Para* σελ.173-174. βλ. επίσης Peters σελ.60-65 αλλά ο Peters και άλλοι δεν διακρίνουν τους παναθηναϊκούς του Ευχαρίδη από εκείνους του Λεάγρου, πράγμα το οποίο για τον Beazley είναι βασικό.

VI.

Στον αμφορέα του Λονδίνου B606⁸⁵ (Ομάδα Kuban, αρ.11) του 400 π.Χ περίπου η εισέρχουσα καμπύλη στον ώμο και η βάση είναι πιο έντονη.

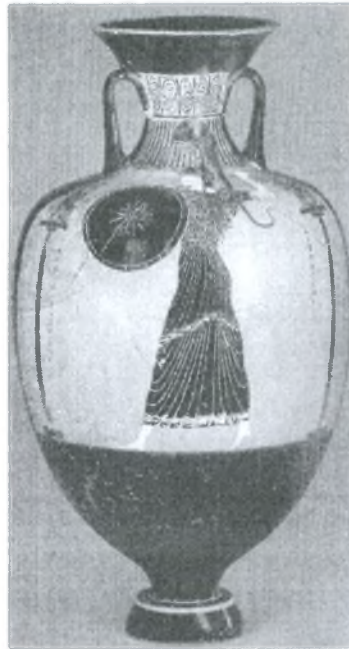

VII.

Σ' έναν άλλο αμφορέα του Λονδίνου B604⁸⁶ του 366 π.Χ. της Ομάδας του Κίττου παρατηρείται μια κομψότητα στο σχήμα: η καμπύλη του λαιμού συνεχίζεται προς το διευρυνόμενο στόμιο το οποίο τώρα είναι κοίλο αντί για κυρτό ενώ το πόδι αποκτά ένα χείλος στο επάνω μέρος του.

⁸⁵ Λονδίνο B 606: *AJA* 1943 σελ.453, αρ.3· *ABV* σελ.411 αρ.3· *Para* σελ.177, αρ.3.

⁸⁶ Λονδίνο B 604: λεπτομέρεια της Β και ενός από τα σύμβολα Susserott πιν. 3,3 και πιν. 12,1· *AJA* 1943 σελ.455 αρ.1. βλ. επίσης Peters σελ.99· *ABV* σελ.413.

VIII.

Τέλος ένα ύστερο παράδειγμα ο παναθηναϊκός αμφορέας του Λονδίνου B 611⁸⁷ του 327 π.Χ δείχνει μια εξεζητημένη κομψότητα. Ο λαιμός και οι λαβές είναι μακρύτερα ενώ η βάση πιο λεπτή. Βλέπουμε ότι στα ύστερα παραδείγματα, φαίνεται ότι οι αναλογίες έχουν χαλάσει.

IX.

Γενικότερα τα αγγεία αυτού του είδους παρά τον όγκο και το μέγεθος δεν μπορούν να χαρακτηριστούν βαριά αγγεία. Ειδικότερα σε παναθηναϊκούς αμφορείς του 4^{ου} αιώνα, για παράδειγμα η διάπλαση του σώματος εκλεπτύνεται και τελικά εξουδετερώνεται από τον ψηλό κατακόρυφο άξονα που σχηματίζουν

---

⁸⁷ Λονδίνο B 611: *AJA* 1943 σελ.458 αρ.7 και σελ. 460· *ABV* σελ 415, αρ.7.

το στόμιο, ο λαιμός, το πόδι και η βάση. Το σχήμα των αμφορέων αποκτά «θηλυκότητα», δηλαδή φαρδύτερο χείλος, γερτούς ώμους, λεπτό λαιμό και πόδι.

Το ύψος και τα λεπτεπίλεπτα χαρακτηριστικά εντείνονται περισσότερο με το κωνικό πώμα, το οποίο ιδιαίτερα τον 4^ο αιώνα π.Χ είναι αρκετά υψηλό και απολήγει σε μυτερή λαβή σχήματος κουκουναριού. Βλέπουμε λοιπόν να συνυπάρχουν στα αγγεία δύο αντίπαλα στοιχεία ο όγκος και η λεπτότητα τα οποία διαμορφώνουν το τελικό σχήμα των παναθηναϊκών αμφορέων.

Ως προς τα επιμέρους στοιχεία για το σχήμα του αγγείου, αξίζει να σημειωθούν κάποια πράγματα. Στους παναθηναϊκούς αμφορείς του 6^{ου} αιώνα και του 5^{ου} αιώνα το στόμιο έχει μορφή εχίνου. Τον 6^ο αιώνα π.Χ είναι πιο χαμηλό, ενώ τον 5^ο αιώνα ψηλώνει και αποκτά κυρτά τοιχώματα. Προς το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. τα τοιχώματα κατά κάποιο τρόπο «ευθυγραμμίζονται» και αποκτούν μια μικρή απόκλιση. Τον 4^ο αιώνα π.Χ. το στόμιο είναι καλυκόσχημο με καμπύλες πλευρές, ενώ το χείλος είτε έχει την άνω πλευρά οριζόντια είτε κλίνει ελαφρώς προς τα κάτω. Ακόμη παρατηρείται ότι στους παναθηναϊκούς αμφορείς του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ. το σώμα και ο λαιμός ήταν ένα ενιαίο κομμάτι. Αντίθετα τον 4^ο αιώνα π.Χ ο λαιμός και το στόμιο ήταν ξεχωριστά και ενώνονταν με την κοιλιά στο ανώτερο σημείο της. Αξίζει να σημειωθεί ότι το πόδι πλαθόταν χωριστά και ενώνονταν με το υπόλοιπο σώμα του αγγείου. Επίσης και η βάση αποτελεί ξεχωριστό κομμάτι. Η βάση στους πρώτους παναθηναϊκούς αμφορείς ήταν χαμηλή και είχε σχήμα ανάστροφου εχίνου. Από το β' τέταρτο του 5^{ου} αιώνα γίνεται ψηλότερη και αποκτά σχήμα τόρου. Τον 4^ο αιώνα π.Χ η βάση του παναθηναϊκού αμφορέα μοιάζει με του καλυκωτού κρατήρα. Έχει ελαφρώς κυρτά τοιχώματα και δύο αυλακώσεις, μία λεπτή στο πόδι και μία παχύτερη στο επάνω μέρος. Οι λαβές ξεκινούν πάντοτε από το δαχτυλίδι του λαιμού ανεβαίνουν αρχικά για να καμπυλώσουν απότομα προς τα κάτω και να καταλήξουν στο άνω σημείο του ώμου.

Όσον αφορά τα πώματα των παναθηναϊκών αμφορέων, ίσως από το β' τέταρτο του 5^{ου} αιώνα μεγαλώνει το ύψος τους, το σώμα τους γίνεται κωνικό με ευθέα τοιχώματα, η λαβή τους έχει τη μορφή κουκουναριού, ενώ η εξωτερική τους επιφάνεια είναι τελείως μελανή. Μέχρι τα μέσα περίπου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. παρατηρείται μια ακόμη αύξηση του ύψους, φτάνει τα 0,16-0,17 μ. Στη συνέχεια το ύψος σταθεροποιείται αλλά ο κατακόρυφος άξονάς τους τονίζεται με τη ραδινοποίηση της μορφής τους. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η σχέση ύψους και πλάτους των πωμάτων ακολουθεί κατά βήμα την αντιστοίχιση των ίδιων των αγγείων. Όσο τα αγγεία γίνονται πιο ραδινά την ίδια εξέλιξη έχουν και τα πώματά τους, υποδηλώνοντας έτσι τον άμεσο συσχετισμό των δύο μερών και την ανάγκη να τα βλέπουμε ως ένα αδιαίρετο σύνολο.

Τέλος, αξίζει να γίνει μια αναφορά στους παναθηναϊκούς αμφορείς των ελληνιστικών χρόνων⁸⁸. Δυστυχώς υπάρχουν πολύ λίγα σωζόμενα αγγεία της περιόδου αυτής. Σώζεται ένα μόνο ακέραιο αγγείο, ανεπίγραφο, από το δεύτερο μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Από τα λίγα δείγματα παρατηρείται ραδινότητα στο σχήμα σε υπερβολικό βαθμό. Ο λαιμός επιμηκύνεται, όπως επίσης και το πόδι και γενικότερα όλα τα στοιχεία λεπταίνουν. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα αγγεία να γίνονται «ελαφρύτερα», να χάνουν το βάρος, τον όγκο, στοιχεία τα οποία έδιναν στα αγγεία δύναμη και ισχύ.

Βλέποντας την εξέλιξη του σχήματος των παναθηναϊκών αμφορέων καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι εξαιτίας του δημόσιου χαρακτήρα του, το αγγείο, καθ' όλη την πορεία του παραμένει συντηρητικό. Υπάρχουν κάποιες καινοτομίες παρ' όλα αυτά, όμως το σχήμα του δεν αλλοιώνεται και διατηρείται μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια. Ακόμα και η τεχνοτροπία του γίνεται με την μελανόμορφη τεχνική από σεβασμό στην παράδοση. Ο δημόσιος και θρησκευτικός ρόλος προσδίδει στα αγγεία αυτής της κατηγορίας έναν χαρακτήρα παραδοσιακό. Οι παναθηναϊκοί αμφορείς διατήρησαν το σχήμα, τη διακόσμηση και τη μελανόμορφη τεχνική αφού είχε πια εγκαταλειφθεί για

---

⁸⁸ Edwards, *Hesperia* 26, 1957 σ. 320-349 και 383.

πολλά χρόνια στα υπόλοιπα αγγεία. Κατά τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ οι παναθηναϊκοί αμφορείς, έχουν μία συντηρητική μορφή, πιο στιβαρή και δυναμική. Οι καινοτομίες εμφανίζονται κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ, καθώς υπάρχει μία τάση για πιο ραδινά σχήματα με σεβασμό όμως στη γενικότερη παραδοσιακή εικόνα. Από τον 4^ο αιώνα π.Χ και έπειτα η ραδινότητα τόσο του σχήματος όσο και των μορφών της εικονογραφίας συνεχίζονται αγγίζοντας την υπερβολή.

2.5. Η εικονογραφία των Παναθηναϊκών αμφορέων.

Οι παραστάσεις στους παναθηναϊκούς αμφορείς αναπτύσσονται πάντοτε μέσα στις τραπεζιόσχημες μετόπες και των δύο όψεων, αν και η μορφή της Αθηνάς στην κύρια όψη δεν περιορίζεται μέσα στη μετόπη αλλά το λοφίο του κράνους της βρίσκεται πάντοτε μέσα στη ζώνη του γλωσσωτού κοσμήματος. Η μετόπη της Α όψης είναι πάντα πιο ψηλή από της Β, αφού καλύπτει και τον ώμο του αγγείου φθάνοντας μέχρι το γλωσσωτό κόσμημα. Οι παναθηναϊκοί αμφορείς διαθέτουν πολύ μεγάλες επιφάνειες, πράγμα που δίνει τη δυνατότητα στους αγγειογράφους να αναπτύξουν ολόκληρες ζωγραφικές συνθέσεις, ειδικότερα στη Β πλευρά. Στο β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. οι μετόπες όλων σχεδόν των παναθηναϊκών αμφορέων τονίζονται από μία μελανή γραμμή στις τρεις πλευρές πλην της κάτω. Στους πρωιμότερους παναθηναϊκούς αμφορείς δεν υπάρχει κανόνας : ο αμφορέας του Burgon⁸⁹ πλαισιώνεται και από τις τέσσερις πλευρές, ενώ στον παναθηναϊκό αμφορέα του Λυδού στη Φλωρεντία υπάρχει πλαισίωση στις τρεις πλευρές πλην της επάνω⁹⁰. Η απουσία κάποιου κανόνα εμφανίζεται και σε υστερότερα έργα και μάλιστα και σε αγγεία του ίδιου ζωγράφου ή ακόμη και στις δυο πλευρές του ίδιου αγγείου, όπως στον παναθηναϊκό αμφορέα του ζωγράφου του Κλεοφράδη στο Μόναχο⁹¹ αρ. 1456, όπου υπάρχει πλαισίωση και στις τέσσερις πλευρές.

Όσον αφορά την εικονογραφία των παναθηναϊκών αμφορέων, κεντρική και δεσπόζουσα μορφή στην κύρια όψη των αγγείων είναι πάντα η Αθηνά, προστάτιδα θεά της πόλης, προς τιμήν της οποίας γίνονταν τα Παναθήναια. Η θεά παριστάνεται στον τύπο της Προμάχου, δηλαδή πάντοτε κατά τομή με τα πόδια σε έντονο διασκελισμό, κρατώντας με το αριστερό προτεταμένο χέρι την ασπίδα και κραδαίνοντας με το υψωμένο δεξί το δόρυ, σε στάση πολεμική. Είναι πλαισιωμένη από δυο δωρικούς κίονες και μέχρι τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ πάνω στους κίονες στεκόντουσαν δυο πετεινοί,

⁸⁹ Βλ. Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, πίν. 89-90.

⁹⁰ Στο ίδιο πίν 92.

⁹¹ Στο ίδιο πίν 96.4.

σύμβολα του αγωνιστικού πνεύματος, γιατί κοκορομαχίες εικονίζονται σε πολλά παλιότερα αγγεία. Δίπλα στον αριστερό κίονα είναι μια κάθετη επιγραφή που δήλωνε τον προορισμό του αγγείου. Η επιγραφή «*ΤΩΝ ΑΘΗΝΗΘΕΝ ΑΘΛΩΝ*» σήμαινε ένα βραβείο από τους αγώνες των Αθηνών⁹².

Η ενδυμασία της Αθηνάς έχει τέτοια ποικιλία στον τύπο αλλά και τόσες εναλλαγές, που δύσκολα μπορεί κανείς να καθορίσει με σιγουριά το είδος της ή να παρακολουθήσει μια κάποια εξέλιξή της, αφού συχνά οι ίδιοι αγγειογράφοι ντύνουν τη θεά με διαφορετικά ρούχα. Τα χαρακτηριστικότερα ενδύματά της είναι ο χιτώνας άλλοτε με χειρίδες στο βραχίονα, ο πέπλος άλλοτε με απόπτυγμα μέχρι το μέσο των μηρών και το ιματίδιο στους ώμους. Σε όλα της τα ενδύματα, παρατηρείται γενικότερα τάση για αρχαϊστική απόδοση. Η Μ. Bieber προσπαθεί να ερμηνεύσει τα διαφορετικά ενδύματα που φοράει η Αθηνά στους παναθηναϊκούς αμφορείς, με την υπόθεση ότι τι άγαλμα-πρότυπο της Ακρόπολης ντυνόταν επίσης με ποικίλα ενδύματα που ύφαιναν οι εργαστίνες και όχι μόνο με τον παναθηναϊκό πέπλο. Η σύγχυση που επικρατεί ως προς το είδος των ενδυμάτων έχει οδηγήσει τους περισσότερους ερευνητές στη χρησιμοποίηση πολύ γενικών όρων «τα ρούχα», χωρίς καμιά προσπάθεια για περαιτέρω διάκριση.

Η δευτερεύουσα πλευρά των παναθηναϊκών αμφορέων διακοσμείται πάντα με την παράσταση του αγωνίσματος, για το οποίο δόθηκε ως βραβείο το συγκεκριμένο αγγείο και κεντρική θέση κατέχουν τα ζευγάρια των αντίπαλων αθλητών. Οι παναθηναϊκοί αμφορείς φέρουν απεικονίσεις βαρέων αθλημάτων, στα οποία, όπως συνήθως σε τέτοιου τύπου αγωνίσματα, οι αθλητές παλεύουν παρουσία και άλλων μορφών, που μπορεί να είναι ο βραβέας και ο έφεδρος αθλητής, ή ένας νικητής που στεφανώνεται και στολίζεται με ταινίες αλλά και διάφορες Νίκες.

---

⁹² Πολύ χρήσιμο για τις επιγραφές σε όλους τους παναθηναϊκούς αμφορείς του 4^{ου} αιώνα είναι το άρθρο της Α. Smets, *Groupes chronologiques des amphores Panathenaiques inscrites*, *AntCl* 5, 1936, 87-104.

Οι κίονες με τους πετεινούς πρωτοεμφανίζονται σε Παναθηναϊκούς αμφορείς που συγγενεύουν με την Ομάδα Ε, φτιαγμένους από τον Εξηκία και το Ζωγράφο της Αιώρας, τα οποία σύμβολα διατηρήθηκαν μέχρι το τέλος του 5^{ου} αιώνα. Κίονες όμως πρωτοεμφανίζονται σε μερικούς ψευδοπαναθηναϊκούς αμφορείς λίγα χρόνια νωρίτερα, γύρω στο 550 π.Χ., όπου εκτός από πετεινούς φέρουν και κουκουβάγιες ή άλλα σύμβολα. Φαίνεται πως το μοτίβο των κίωνων με τους πετεινούς ήταν σύλληψη που έγινε στο εργαστήριο της Ομάδας Ε, στα μέσα του 6^{ου} αιώνα. Καθιερώθηκε όμως πάνω στους παναθηναϊκούς αμφορείς από τον Εξηκία⁹³. Το μοναδικό σωζόμενο δείγμα του Εξηκία είναι έπαθλο, αλλά η επιγραφή βρίσκεται δίπλα στον δεξιό κίονα. Τα αγγεία του Ζωγράφου της Αιώρας δεν επιγράφονται ως έπαθλα. Σ' ένα από αυτά εικονίζεται ο Ερμής δίπλα στην Αθηνά και σ' ένα άλλο εικονίζεται ένας θνητός μαζί με τους θεούς, ενώ στην πίσω πλευρά αναφέρεται η νίκη των αλόγων του «Δυσκίνητου».

X.

⁹³ J. R. Brandt, *Panathenaic Prize Amphorae from the Sixth Century b.C.*, *ActaAArtHist* 8, 1978, 1 κ.ε., 16.

Τον 4^ο αιώνα π.Χ. έχουμε μερικές καινοτομίες. Δίπλα στο δεξιό κίονα αναγράφεται το όνομα του επώνυμου άρχοντος⁹⁴. Καθιερώθηκαν με νόμο που μάλλον ψηφίστηκε γύρω στο 380 π.Χ. κι αυτό θα πρέπει να έχει σχέση με την ανάθεση στον επώνυμο άρχοντα της υποχρέωσης συλλογής του παναθηναϊκού λαδιού. Βέβαια δεν ήταν πάντοτε απαραίτητη η παρουσία τους πάνω στα αγγεία κι αυτό φαίνεται από το ότι και μετά τη χρονολογία αυτή, εμφανίζονται, σποραδικά όμως, μερικοί παναθηναϊκοί αμφορείς-έπαθλα χωρίς την επιγραφή αυτή. Το πρώτο αγγείο που συμπληρώνεται σωστά ονομάζει τον Ιπποδάμαντα, άρχοντα του 375/4 π.Χ.⁹⁵, αλλά αυτό ανήκει σε θραύσμα στην Κωνσταντινούπολη που δε σώζει τις μορφές. Όμως ο Beazley υποψιάζεται πως ένα τεχνοτροπικά πρωιμότερο αγγείο ονόμαζε τον Φιλοκλή του 392/1 π.Χ.⁹⁶ πάνω στους κίονες ο πετεινός αντικαθίσταται από ένα σύμβολο, διαφορετικό κάθε χρόνο, συνήθως έναν ανδριάντα ή σύμπλεγμα. Οι κίονες λεπταίνουν σε μια αρχιτεκτονική ανύπαρκτη φόρμα και στη δεκαετία του 360 π.Χ. η επιγραφή από κατακόρυφη γίνεται οριζόντια. Η Αθηνά έχει ήδη γίνει ψηλόλιγνη με πολύ μικρό κεφάλι από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα και η διαδικασία αυτή συνεχίζεται. Ανάμεσα στο 359 και το 348 π.Χ. η Αθηνά στρέφεται προς τα δεξιά και η ασπίδα της υψώνεται έτσι ώστε να φαίνεται λοξά η εσωτερική της πλευρά και κατά συνέπεια αποκρύπτεται και το επίσημα της ασπίδας. Ένα καλό παράδειγμα της καινούργιας Αθηνάς, όχι όμως από τα παλιότερα, έχουμε σ' έναν παναθηναϊκό αμφορέα στο Χάρβαρντ (εικ.20) που φέρει το όνομα του άρχοντα Θε(ι)οφράστου 340/339 π.Χ. Φορά επίβλημα τυλιγμένο στα μπράτσα της, που οι άκρες του καταλήγουν σε χελιδονοουρά⁹⁷. Την ίδια απόληξη έχει ο

⁹⁴ Για τις επιγραφές των επώνυμων αρχόντων βλ. Π. Δ. Βαλαβάνης, *Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Ερέτρια*, σελ. 114-118· J. Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, σελ. 122-126.

⁹⁵ *AJA* 1943 σελ. 456-457.

⁹⁶ H. K. Susserott, *Griechische Plastik des 4. Jhs. v. Chr.* (1398, ανατ. 1968), σελ. 72.

⁹⁷ Ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί ότι ο τύπος αυτός του ιματιδίου με απολήξεις σε σχήμα χελιδονοουράς είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό εικονογραφικό στοιχείο στα αρχαϊστικά έργα της αρχαιότητας και γίνεται το σήμα κατατεθέν της αρχαϊστικής τέχνης. Βλ. E. Harrison, "Archaic and Archaistic Sculpture", *Agora XI* (1965), Princeton 61.

χιτώνας και το ιμάτιό της και γενικά μοιάζει με φωτογραφία μόδας των αρχών του 20^{ου} αιώνα, όπως παρατηρεί ο Beazley.

Στους ελληνιστικούς παναθηναϊκούς αμφορείς, όπου πολύ συχνά έχουμε παρεκκλίσεις από την τυπική εικονογραφική σύνθεση των αγγείων αυτών, δεν ακολουθείται παρά σπανίως η αρχή της τοποθέτησης και των δύο κίωνων στην κύρια όψη. Έτσι μπαίνουν είτε ένας σε κάθε πλευρά, είτε έχουμε μόνον ένα σ' ολόκληρο το αγγείο, άλλοτε στην κύρια και άλλοτε στη δευτερεύουσα όψη⁹⁸.

---

⁹⁸ G. R. Edwards, *Panathenaics of Hellenistic and Roman Times*, *Hesperia* 26, 1957, 320 κ.ε., 330-1.

2.6. Ο αριθμός των Παναθηναϊκών αμφορέων σε βραβεία

Ο αριθμός των Παναθηναϊκών αμφορέων που δόθηκαν ως έπαθλα ήταν εξαιρετικά μεγάλος, πράγμα που σημαίνει ότι και δαπάνη κατασκευής τους ήταν σημαντική⁹⁹. Είναι γνωστό ότι ο νικητής των γυμνικών και των ιππικών αγώνων στα Παναθήναια έπαιρνε ως έπαθλο μια ποσότητα λαδιού, που για να αποθηκευτεί χρειαζόταν πολύ περισσότερους από έναν Παναθηναϊκούς αμφορείς¹⁰⁰. Η επιγραφή του 4^{ου} π.Χ. αιώνα από την Αθήνα μας πληροφορεί για τον ακριβή αριθμό των Παναθηναϊκών αμφορέων, που έπαιρναν οι νικητές (όχι μόνο οι πρώτοι αλλά και οι δεύτεροι) στα διάφορα αγωνίσματα¹⁰¹ (IG II² 2311). Η επιγραφή δε σώζεται ακέραια αλλά σε δυο κομμάτια. Με βάση όμως τους αριθμούς που μας δίνει, μπορούμε να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση πόσοι αμφορείς μοιράστηκαν στους νικητές. Σύμφωνα λοιπόν, με τα στοιχεία της επιγραφής δόθηκαν το λιγότερο 760 αμφορείς ελαίου και το περισσότερο και το πιο πιθανό, γύρω στους 1200. Αν δεχτούμε ότι η επιγραφή μας έχει σωθεί ακέραιη, τότε οι αμφορείς που πρόσφερε η πολιτεία στους νικητές των Παναθηναϊκών αγώνων ήταν 763, δηλαδή 204 για τα παιδιά (παίδας), 264 για τους νέους/έφηβους (αγένειους) και 295 για τα ιππικά αγωνίσματα. Οπότε ανέρχονται στο σύνολο 763 Παναθηναϊκοί αμφορείς. Επειδή όμως δεν αναφέρονται γυμνικά αγωνίσματα ανδρών, είναι το πιο πιθανό ότι η επιγραφή δε μας σώθηκε ακέραιη. Αν υποθέσουμε ότι τα γυμνικά αγωνίσματα των ανδρών ήταν τα ίδια με τα αγωνίσματα των παιδιών και των νέων που αναφέρει η επιγραφή, προσθέτοντας μόνο τα αγωνίσματα του δολίχου και της οπλιτοδρομίας, στα οποία φαίνεται ότι δε λάβαιναν μέρος τα παιδιά και οι έφηβοι, και αν θεωρήσουμε ότι η διαφορά ως προς τον αριθμό των επάθλων ανάμεσα στους άνδρες και στους νέους στα διάφορα αγωνίσματα είναι η ίδια

⁹⁹ W. Kendrick Pritchett, "Attic Stelai I", *Hesperia* 22 (1953), 259 κ.ε. και D. A. Amyx, "Attic Stelai III" *Hesperia* 27 (1958), 178 κ.ε.

¹⁰⁰ K. Peters, *Studien zu den Panathenaischen Preisamphoren* (1942), 4. και D. Amyx, *Hesperia* 27 (1958), 181.

¹⁰¹ (IG II² 2311): M. Guarducci, *Epigrafia Greca II Roma* (1969), 362 κε.

που υπάρχει ανάμεσα στους νέους και τα παιδιά, πράγμα που φαίνεται πολύ πιθανό, τότε το σύνολο των Παναθηναϊκών αμφορέων που θα μοίρασε η πολιτεία στους νικητές, ανέρχεται γύρω στους 1200. Δηλαδή, έχουμε 763 για τα αγωνίσματα των παιδιών και των νέων, 324 για τα γυμνικά αγωνίσματα των ανδρών και 120 περίπου για τα αγωνίσματα του δολίχου και της οπλιτοδρομίας, που φτάνουν στο σύνολο 1207 Παναθηναϊκοί αμφορείς. Βέβαια, στους υπολογισμούς αυτούς θεωρητικά τα ιππικά αγωνίσματα έχουν σωθεί όλα στην επιγραφή¹⁰². Πρέπει να σημειωθεί ότι στην επιγραφή δεν αναφέρεται η περιεκτικότητα των αμφορέων, ούτε η ποσότητα του λαδιού που κέρδισαν οι διάφοροι νικητές. Οι ενδείξεις αυτές ήταν απαραίτητες, αφού έπαθλα δεν ήταν «αυτά καθ' αυτά» τα παναθηναϊκά αγγεία αλλά η ποσότητα του λαδιού που περιείχαν. Η παράλειψη δικαιολογείται μόνο, αν θεωρήσουμε ότι η περιεκτικότητα των αμφορέων ήταν ίδια για όλους και επομένως όλα τα αγγεία χωρούσαν μια ορισμένη ποσότητα λαδιού. Σ' αυτό το συμπέρασμα οδηγούμαστε αναγκαστικά, γιατί σε διαφορετική περίπτωση έπρεπε να αναφέρονται ακριβώς οι ποσότητες ή η αξία του λαδιού που κέρδισαν οι νικητές της επιγραφής. Ένας μετρητής υπολογίζεται ότι έχει περιεκτικότητα περίπου 39, 312 λίτρα¹⁰³. Αν οι μετρήσεις είναι σωστές, αυτό σημαίνει ότι ένας μεγάλος παναθηναϊκός αμφορέας περιείχε 36 κιλά λάδι περίπου. Ο νικητής για παράδειγμα της αρματοδρομίας με τέθριππο θα κέρδιζε (140 X 36 =) γύρω στα 5040 κιλά λάδι. Είναι μια ποσότητα που οπωσδήποτε εντυπωσιάζει και μας κάνει να δυσπιστούμε, αν αναλογιστούμε μάλιστα ότι οι 760 ή το πιθανότερο, όπως είπαμε, οι 1200 παναθηναϊκοί αμφορείς, που έδωσε η πολιτεία σε μια γιορτή Παναθηναίων, χρειάζονταν για να γεμίσουν 1200 X 36=) 43200 κιλά λάδι. Έπρεπε δηλαδή η πολιτεία κατά τη χρονιά αυτή, να μοίραζε μια εξαιρετικά μεγάλη ποσότητα λαδιού, περίπου 43 τόνους.

¹⁰² D. A. Amyx, "Attic Stelai III", *Hesperia* 27 (1958), 182.

¹⁰³ M. L. Lang – M. Crosby, *Weights, Measures and Tokens. The Athenian Agora X*, Princeton (1964), 58.

2.7. Η σπουδαιότητα των Παναθηναϊκών επάθλων και η διάθεση τους στο εμπόριο

Οι νικητές των Παναθηναϊκών αγώνων είχαν πολύ σημαντικά κέρδη. Τόσο μεγάλη ποσότητα λαδιού, όπως για παράδειγμα είναι οι 5 τόνοι περίπου που πήρε ο νικητής του τεθρίππου, ασφαλώς θα ήταν αδύνατο να τη χρησιμοποιήσουν οι νικητές για τη δική τους μόνο κατανάλωση. Είναι πολύ πιθανόν ότι ένα μεγάλο μέρος από το λάδι αυτό θα το πουλούσαν¹⁰⁴. Και πράγματι αυτό πρέπει να γινόταν, όπως μας αφήνει να συμπεράνουμε και ο σχολιαστής στον Πίνδαρο¹⁰⁵, που όριζε ότι: «οὐκ ἔστι δὲ ἐξαγωγή ἐλαίου ἐξ Ἀθηνῶν, εἰ μὴ τοῖς νικῶσι» αλλά μόνο το χωρίο αυτό είναι και για κάτι άλλο σημαντικό: το γεγονός δηλαδή ότι αναφέρονται ρητά οι νικητές των αγώνων, ως εξαίρεση στην απαγόρευση του νόμου, υποδεικνύει ότι η ποσότητα του λαδιού που ελάμβαναν ως έπαθλο αξιολογούνταν σημαντική. Έτσι μόνον εξηγείται η εξαίρεση των νικητών των Παναθηναίων από τον απαγορευτικό «νόμο» εξαγωγής του λαδιού που αναφέρει η παραπάνω γραπτή πηγή. Οι Παναθηναϊκοί αμφορείς λοιπόν που έχουν βρεθεί σε όλο το Μεσογειακό χώρο¹⁰⁶ δεν είναι απαραίτητο να ανήκουν όλοι τους σε νικητές των Παναθηναϊκών αγώνων. Στα Παναθήναια, όπως είναι γνωστό, δεν έπαιρναν μέρος μόνον Αθηναίοι. Έτσι, λοιπόν, η πλατιά εξάπλωση των Παναθηναϊκών αμφορέων έξω από την Αττική ερμηνεύεται ως ένα βαθμό από το γεγονός ότι στους διαγωνιζόμενους συγκαταλέγονταν και καλεσμένοι από άλλες ελληνικές περιοχές, οι οποίοι έπαιρναν μαζί στην πατρίδα τους έπαθλα των αγώνων. Από τον Πίνδαρο¹⁰⁷ μαθαίνουμε ότι ο Αργεῖος Θεαῖος νίκησε δύο φορές στα Παναθήναια και έφερε στο Άργος τα αγγεία-έπαθλα. Πολλά από τα αγγεία αυτά δεν είναι παρά αμφορείς ελαίου που διέθεσαν στο εμπόριο οι νικητές των Παναθηναϊκών αγώνων, καθώς μάλιστα δεν υπήρχαν εξαγωγικοί δασμοί γι'

¹⁰⁴ K. Peters, *Studien zu den Panathenaischen Preisamphoren* (1942), 11 κ.ε.

¹⁰⁵ Σχολ. Πινδάρου, *Νεμεόνικος* 10, 64 α.

¹⁰⁶ J. Frel, *Panathenaic Prize Amphoras* (1973), 6 κ.ε.

¹⁰⁷ *Νεμεόνικος* X, στιχ. 61 κ.ε.

αυτό. Ακόμη, οι νικητές φρόντιζαν τις μεγάλες ποσότητες λαδιού που κέρδιζαν να τις πωλούν ακόμη και στο εξωτερικό, εκμεταλλευόμενοι τη σχετική διάταξη της πολιτείας και έτσι δικαιολογείται ο μεγάλος αριθμός των παναθηναϊκών αμφορέων που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα σε περιοχές έξω από τα όρια του ελληνικού κόσμου, όπως Ετρουρία, σε «βαρβαρικούς» δηλαδή λαούς, που δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής σε πανελλήνιους αγώνες. Ο Bentz¹⁰⁸ παρέχει ολοκληρωμένο κατάλογο εύρεσης παναθηναϊκών αμφορέων. Ενδεικτικά αναφέρω τις περιοχές όπου βρέθηκε μεγάλος αριθμός παναθηναϊκών αμφορέων: στην Αθήνα (Κεραμεικός και Ακρόπολη), στην Ελευσίνα, στο Καβείριον της Θήβας, στην Κόρινθο, στην Όλυνθο, στην Πέλλα, στη Σ'αμο, στην Ετρουρία και στο Vulci.

Σημειώνουμε ότι τα παραπάνω συμπεράσματα μόνον ως ενδεικτικά μπορούν να θεωρηθούν, μιας και στηρίζονται σε δεδομένα που πιθανότατα δεν ίσχυαν αναλλοίωτα σε όλη τη μακρόχρονη διάρκεια των Παναθηναϊκών αγώνων. Είναι πολύ πιθανό ότι με το πέρασμα του χρόνου έμπαιναν στο Παναθηναϊκό πρόγραμμα νέα αγωνίσματα ή άλλα παλαιότερα σταματούσαν¹⁰⁹. Φυσικό επίσης είναι ότι σε μια δύσκολη χρονιά για την πόλη ή σε μια κακή σοδειά λαδιού, τα έπαθλα θα ήταν μικρότερα. Είναι επίσης βέβαιο ότι οι τιμές του λαδιού θα είχαν μέσα σ' έναν αιώνα σημαντικές διακυμάνσεις¹¹⁰. Ωστόσο, οι παραπάνω αριθμοί, για τα Παναθηναϊκά έπαθλα των γυμνικών και ιππικών αγώνων, δεν πρέπει να βρίσκονται μακριά από την πραγματικότητα. Και επειδή ακριβώς ήταν σημαντικά για την πολιτεία, γι' αυτό τα αναφέρει διεξοδικά ο Αριστοτέλης¹¹¹. Ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει αυτό που προαναφέραμε, ότι δηλαδή για την κατασκευή και τη διάθεση αυτών των αγγείων ήταν υπεύθυνοι ανώτεροι αξιωματούχοι της πόλης. Είναι κι αυτό μια απόδειξη για τη

¹⁰⁸ Martin Bentz, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v. Chr.* Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998, σελ. 220-227.

¹⁰⁹ J. Frel ο.π. 3 κ.ε. και E. N. Gardiner, *JHS* 32 (1912), 190 κ.ε.

¹¹⁰ W. Kendrick Pritchett, *Hesperia* 25 (1956), 184

¹¹¹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 49, 3 και κυρίως 60.

σπουδαιότητα και την αξία που είχαν τα Παναθηναϊκά έπαθλα στην αρχαία Αθήνα.

Ένα άλλο δείγμα της δημοτικότητάς τους είναι το γεγονός ότι το σχήμα τους αντιγραφόταν στην πέτρα, σε κοσμήματα, σε μικρά μυροδοχεία και ερυθρόμορφα αγγεία διακοσμημένα με διάφορες παραστάσεις. Επίσημα μέτρα σ' αυτό το σχήμα φέρουν μια μελανόμορφη προτομή της Αθηνάς και μια κουκουβάγια και την επιγραφή *δημόσιον* και ανήκουν στον 5^ο και τον 4^ο αιώνα.

Από τις παρατηρήσεις που προηγήθηκαν έγινε σαφές ότι τα έπαθλα των Παναθηναίων ήταν βασικά το περιεχόμενο των Παναθηναϊκών αμφορέων, το λάδι και αυτό είχε τη μεγαλύτερη αξία. Αλλά και τα ίδια τα αγγεία είχαν ιδιαίτερη σημασία για τους νικητές¹¹². Υποστηρίχτηκε ότι τα Παναθηναϊκά αγγεία, αυτά καθ' αυτά, δεν είχαν καμία ιδιαίτερη σημασία για τους αρχαίους, παρά μόνο για τους νικητές¹¹³. Η άποψη αυτή δεν ισχύει απόλυτα, γιατί υπάρχουν Παναθηναϊκοί αμφορείς που είχαν σπάσει και είχαν συγκολληθεί κατά την αρχαιότητα¹¹⁴ όπως οι 2 Παναθηναϊκοί αμφορείς του Λονδίνου αριθμ. Β 607 και Β 608 που προέρχονται από το *Cerveteri*¹¹⁵. Η σημασία των Παναθηναϊκών αμφορέων για τους νικητές φαίνεται από το γεγονός ότι όταν ξόδευαν το λάδι, οι αμφορείς έμεναν για να θυμίζουν στους νικητές αλλά και στο περιβάλλον τους τις νίκες τους. Αυτό φαίνεται και από τη εικόνα μια οικεία στην Ερέτρια¹¹⁶ όπου οι παναθηναϊκοί αμφορείς βρίσκονται *in situ*, ώστε να εκπέμπουν και να εισπράττουν θαυμασμό από τον κόσμο.

¹¹² D. Amyx, *Hesperia* 27 (1958), 185.

¹¹³ G. Brauchitsch, *Die Panathenaischen Preisamphoren* (1910), 166 και T.B.L. Webster, *Potter and Patron in classical Athens* (1972), 3.

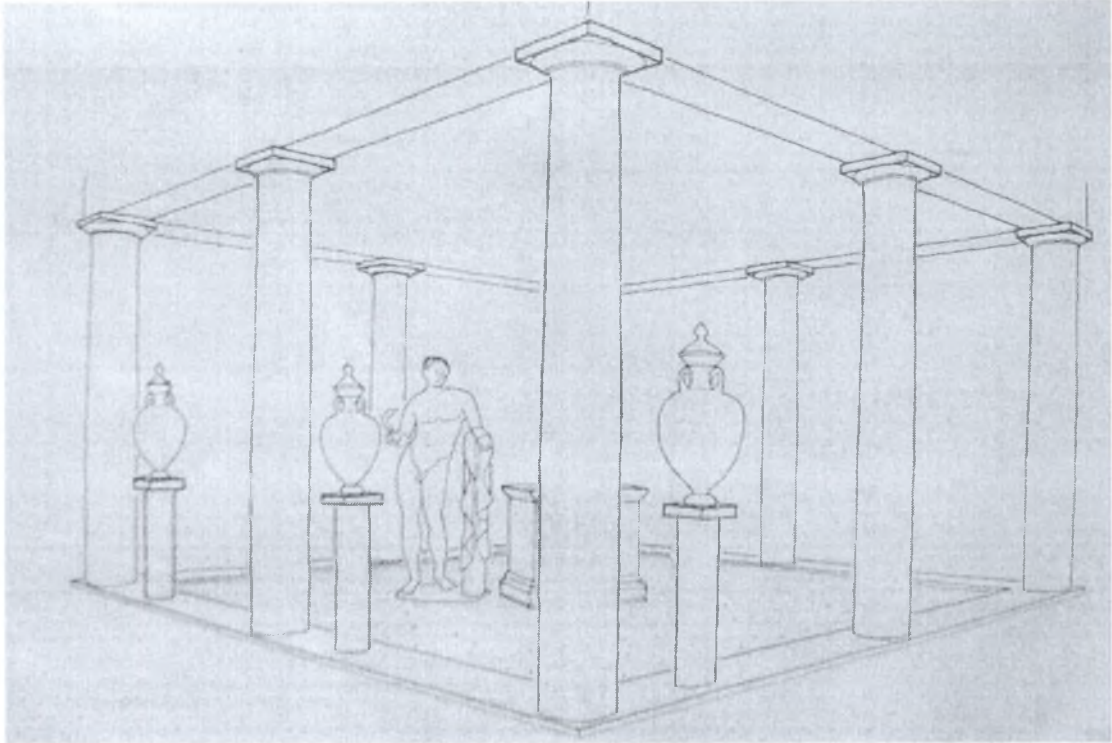
¹¹⁴ J. Frel ο.π. εικ. 25 και 28.

¹¹⁵ Λονδίνο Β 607: παναθηναϊκός αμφορέας της σειράς του Νικομάχου. Μον. 10 πιν. 47 α και πιν. 47 ε· Norman Gardiner *GAS* σελ. 407· *CVA* 1 f πιν. 3,1· λεπτομέρεια της Β, Norman Gardiner, *Athl.* εικ. 175· *AJA* 1943 σελ. 458 αρ.4· *ABV* σελ. 415. αρ.4· *Para.* σελ. 178, αρ.4. Λονδίνο Β608: Μον. 10 πιν.47 β και πιν. 48 ε· *CVA* 1 f πιν. 3,2· *AJA* 1943 σελ. 461 αρ.1· *ABV* σελ. 417. αρ.1.

¹¹⁶ M. Bentz, "Die Preisamphoren aus den Mosaikenhaus in Eretria", *Antike Kunst* 44, 2001, 3-12.

XI.

Το ότι Παναθηναϊκοί αμφορείς βρέθηκαν σε πολλά ιερά του αρχαίου Ελληνικού κόσμου, όπου οι νικητές συνήθιζαν να αναθέτουν ένα μέρος τους, συνοδεύοντάς το συχνά και με εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή. Δεν είναι λίγες και οι περιπτώσεις που οι παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν βρεθεί μέσα σε τάφους, όπως τα αγγεία που εικονίζονται στις γωνίες μιας σαρκοφάγου του Τάραντα¹¹⁷ (εικ.21), συντροφεύοντας πιθανότατα αθλητές στην τελευταία τους κατοικία, είτε νικητές, ως δείγμα μεγάλων στιγμών της σταδιοδρομίας τους, είτε απλούς αθλητές, που είχαν όμως τη δυνατότητα να τους αγοράσουν. Παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν βρεθεί και σε μερικά δημόσια οικοδομήματα των Αθηνών (Πομπείο και ελληνιστικό οικοδόμημα στον Αγοραίο Κολωνό), στοιχείο που έκανε τους ερευνητές να συνδέσουν τα οικοδομήματα αυτά με το χώρο αποθήκευσης των αγγείων πριν την απονομή τους και φυσικά και στην Ακρόπολη. Συγκεκριμένα στην Ακρόπολη βρέθηκαν 227 Παναθηναϊκοί

¹¹⁷ F. G. Lo Porto, "Tombe di atleti tarentini", *Atti e memorie della Societa Magna Grecia* 8 (1967) 31-98, εικ. 1-43.

αμφορείς, όχι όμως ακέραιοι και στον αριθμό συμπεριλαμβάνονται και οι ανεπίγραφοι, είναι επίσης ένα στοιχείο που δείχνει την ιδιαίτερη σημασία των αγγείων αυτών. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και ο παναθηναϊκός αμφορέας (εικ.22) που βρέθηκε στον ναό του Απόλλωνα (Αμφαναί, Ν. Μαγνησίας) κατά την ανασκαφή του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στην περιοχή Σωρός του Βόλου. Ανήκει στην ύστερη κλασική εποχή 336-335 π.Χ. (χρονιά του άρχοντα Πυθόδηλου).

Ακόμη, αρκετοί Παναθηναϊκοί αμφορείς βρέθηκαν μέσα σε οικιακούς αποθέτες. Είναι πολύ πιθανό ότι αρκετούς από τους Παναθηναϊκούς αμφορείς που κέρδιζαν οι διάφοροι νικητές στα Παναθήναια, τους πουλούσαν οι ίδιοι μαζί με το λάδι στο εμπόριο¹¹⁸. Θα κρατούσαν όμως και για δική τους χρήση. Το ότι σ' ένα αθηναϊκό σπίτι του τέλους του 5^{ου} αιώνα π.Χ. βρέθηκαν και κατασχέθηκαν τουλάχιστον 100 άδειοι Παναθηναϊκοί αμφορείς¹¹⁹ είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Πρόκειται για τον Αλκιβιάδη που είχε στην κατοχή του έναν περίφημο στάβλο με αγωνιστικά άλογα¹²⁰, πράγμα που αποδεικνύει ότι πολλά γεμάτα αγγεία κατέληγαν πρώτα στα μεγάλα κεφάλια των πλούσιων μεγαλοκτηματιών. Όταν το 415 π.Χ. τον κατηγόρησαν μαζί με τους φίλους του για ύβρη προς τους θεούς και για την κοπή των Ερμών και κατέσχεσαν και δήμευσαν όλη την περιουσία τους, βρέθηκαν ανάμεσα στα οικιακά τους σκεύη 100 περίπου άδειοι Παναθηναϊκοί αμφορείς. Αυτό αναφέρεται στις ενεπίγραφες στήλες του πλειστηριασμού που βρέθηκαν στην Αγορά¹²¹. Ο Αλκιβιάδης είχε πιθανότατα κερδίσει τους αμφορείς για τη νίκη του στην αρματοδρομία του 418 π.Χ. τα άδεια αγγεία είχαν φυλαχτεί για ένα διάστημα ως αναμνηστικά και ως αποδεικτικά αυτής της νίκης και είχαν

¹¹⁸ K. Peters, *Studien zu den Panathenaischen Preisamphoren* (1942), 11 κ.ε.

¹¹⁹ W. Kendrick Pritchett, *Hesperia* 22 (1953), 251 και D. A. Amyx, *Hesperia* 27 (1958), 178.

¹²⁰ Πλούταρχος, *Αλκιβιάδης* 11

¹²¹ W. Kendrick Pritchett, "Attic Stelai I", *Hesperia* 22, 1953, 259 κ.ε. D. A. Amyx, "Attic Stelai III", *Hesperia* 27 (1958), 178 κ.ε.

διατηρηθεί ως τιμητικά αντικείμενα. Επίσης, σ' αυτή την περίπτωση ανήκουν και οι εννέα παναθηναϊκοί αμφορείς από την Ερέτρια.

2.8. Ψευδοπαναθηναϊκοί αμφορείς

Εκτός από τους παναθηναϊκούς αμφορείς που δίνονταν ως έπαθλα στα Μεγάλα Παναθήναια υπάρχουν και άλλα τέτοιου είδους αγγεία, τα οποία δε φέρουν πάνω τους την επιγραφή « ΤΩΝ ΑΘΗΝΗΘΕΝ ΑΘΛΩΝ ». Οι αμφορείς, λοιπόν, που δεν έχουν το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, να συνοδεύονται από αυτή τη γραπτή επιγραφή, πιστεύεται ότι δεν αποτελούν έπαθλα των Παναθηναϊκών αγώνων και τα ονομάζουμε ψευδοπαναθηναϊκούς αμφορείς¹²². Εμφανές είναι η απουσία αυτού του χαρακτηριστικού στους ψευδοπαναθηναϊκούς αμφορείς από τις Βρυξέλες αρ. R 230 και R 231 αντίστοιχα¹²³.

XII.

¹²² E. Bohr, *Der Schaukelmaler*, 18 και 112 και τις παραπομπές, Mainz 1982.

¹²³ Βρυξέλλες R 230: *CVA Belgique I*, Παρίσι 1926 III He, πιν. 13,2· Βρυξέλλες R 231: *CVA Belgique I*, Παρίσι 1926 III He, πιν. 13,3.

XIII.

Στους πολύ πρώιμους Παναθηναϊκούς αμφορείς, όταν δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί η τυπική διακόσμησή τους, όπως επίσης και σε όψιμους Παναθηναϊκούς αμφορείς, συναντάμε μερικές αποκλίσεις από την καθιερωμένη διακόσμηση. Την παλιά γνώμη ότι μόνον οι ενεπίγραφοι Παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν δοθεί ως έπαθλα στα Παναθήναια, την απέκρουσε ο P. Mingazzini και ο A. M. Woodward¹²⁴, που υποστήριξε επίσης ότι και ανεπίγραφοι Παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν δοθεί ως έπαθλα, καθώς επίσης και αμφορείς διαφορετικού τύπου. Την άποψη αυτή τη δέχτηκε καταρχάς ο J. Beazley¹²⁵. Ο K. Peters¹²⁶ δε δέχτηκε τη γνώμη αυτή και τελικά ούτε και ο J. Beazley¹²⁷, όπου ως Παναθηναϊκοί αμφορείς-έπαθλα αναγνωρίζονται μόνο οι ενεπίγραφοι. Παλαιότερα, ο E. N. Gardiner¹²⁸ είχε υποθέσει ότι οι μικροί ανεπίγραφοι αμφορείς που μας έχουν σωθεί μπορεί να έχουν δοθεί ως έπαθλα στους δεύτερους νικητές. Ο ίδιος υπέθεσε ότι μερικοί από τους ανεπίγραφους

¹²⁴ P. Mingazzini, *I vasi della collezione Castellani* (1930), 352 κ.ε. και A. M. Woodward, *BSA* 16 (1909/10), 207.

¹²⁵ J. Beazley, *JHS* 51 (1931), 299.

¹²⁶ K. Peters, *Studien zu den Panathenaischen Preisamphoren* (1942), 4 κ.ε.

¹²⁷ J. Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, *ABV*, 403 κ.ε., 696, 715 και *Paralipomena*, 175 κ.ε., 519. Για εξαιρέσεις: *ABV* 414, 5.

¹²⁸ E. N. Gardiner, *Greek Athletic Sports and Festivals*, (1910), 244.

αμφορείς του δεύτερου μισού του 5^{ου} αιώνα μπορεί να έχουν δοθεί ως έπαθλα, γιατί εξαιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου στους αγώνες θα λάβαιναν μέρος μόνο Αθηναίοι, οπότε η επιγραφή ΤΩΝ ΑΘΗΝΗΘΕΝ ΑΘΛΩΝ δε χρειαζόταν¹²⁹.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αφορμή για την κατασκευή των ψευδοπαναθηναϊκών αμφορέων στάθηκαν οι αμφορείς-έπαθλα. Σχετικά με τον προορισμό αυτών των αμφορέων μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν και παραμένει άγνωστος έχουν υποθέσει ότι ορισμένοι από τους ψευδοπαναθηναϊκούς αμφορείς κατασκευάστηκαν για να δοθούν ως έπαθλα σε άλλους αγώνες¹³⁰ ή ότι η δημιουργία τους οφείλεται καθαρά σε εμπορικούς λόγους, μιας και αγγεία που θα μιμούνταν τους Παναθηναϊκούς αμφορείς-έπαθλα θα είχαν, όπως πιστεύουμε, σίγουρη ζήτηση στο εμπόριο. Για εμπορικούς σκοπούς ίσως κατασκευάστηκαν και οι «Παναθηναϊκοί» αμφορίσκοι. Τα αγγεία αυτά θεωρήθηκαν ως «σουβενίρς»¹³¹. Το γεγονός ότι υπάρχουν παράλληλα με τους ενεπίγραφους Παναθηναϊκούς αμφορείς και ανεπίγραφα αγγεία σε όλη τη μακρόχρονη διάρκεια των Παναθηναϊκών αγώνων, μας κάνει να πιστεύουμε ότι κάποια σχέση πρέπει να υπάρχει ανάμεσα στους ψευδοπαναθηναϊκούς αμφορείς και στα Παναθήναια. Ενδεικτικά αναφέρω τους εξής ανεπίγραφους Παναθηναϊκούς αμφορείς: τον αμφορέα στο Λονδίνο¹³² αριθμ. Β 135 του 6^{ου} αιώνα π.Χ., τον αμφορέα του ζωγράφου του Ευχαρίδη στην Αγία Πετρούπολη¹³³ του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, τον αμφορέα στο Λονδίνο¹³⁴ αριθ. Β 612 της ομάδας του Κίττου του 4^{ου} π.Χ. αιώνα και τον αμφορέα στο Βερολίνο αριθ. 4950, των ελληνιστικών χρόνων¹³⁵.

¹²⁹ E. N. Gardiner, *JHS* 32 (1912), 188.

¹³⁰ E. N. Gardiner, *JHS* 32 (1912), 188, T. B. L. Webster, *Potter and Patron in Classical Athens*, (1972), 63 κ.ε., 78 κ.ε., 159 κ.ε. και J. Frel, *Panathenaic Prize Amphoras* (1973), 22 κ.ε.

¹³¹ J. Beazley, *BSA* 41 (1940/45), 10 κ.ε., *JHS* 62 (1942), 99 και F. P. Johnson, *AJA* 47 (1943), 393 και J. Frel, *Panathenaic Prize Amphoras* (1973), 22 κ.ε. και J. V. Noble, *The Techniques of Painted Attic Pottery* (1966), 14.

¹³² *CVA*, British Museum I, III He, πιν. 3, 2.

¹³³ *ABV*, 396, 10 και *AA* 27 (1912), 339, 340.

¹³⁴ *ABV*, 414,5 και *CVA* British Museum I, III Hf, πιν. 1, 3.

¹³⁵ J. Beazley, *η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, 100, 118 σημ. 86 και πιν. 49, 4.

Για τους ψευδοπαναθηναϊκούς αμφορείς πολλοί υποστηρίζουν ότι πρόκειται για υποδείγματα αμφορέων, που παρουσίαζαν οι κεραμείς σε διαγωνισμούς για την ανάθεση κατασκευής των αγγείων επάθλων. Κάθε εργαστήριο κατασκεύαζε δείγματα, τα παρουσίαζε στους αρμοδίους και γινόταν η επιλογή. Αναφέρονται ως Παραδείγματα ¹³⁶ από τον Αριστοτέλη. Τα αγγεία αυτά έπειτα από το τέλος του διαγωνισμού μπορούσαν να διατεθούν στο εμπόριο (καθώς δεν είχαν την επιγραφή) όπου είχαν ιδιαίτερη ζήτηση. Αυτής της κατηγορίας τα αγγεία που μας έχουν σωθεί είναι σε αριθμό πολύ λιγότερα από τα ανεπίγραφα. Από τον 4^ο αιώνα έχουμε έναν μόνο ανεπίγραφο Παναθηναϊκό αμφορέα ¹³⁷, ενώ οι ανεπίγραφοι είναι μερικές δεκάδες. Από τον 6^ο αιώνα, τον 5^ο αιώνα και τους ελληνοιστικούς χρόνους μας έχουν σωθεί κάπως περισσότεροι ανεπίγραφοι Παναθηναϊκοί αμφορείς. Είναι κι αυτό ένα στοιχείο που συμφωνεί στο ότι οι ανεπίγραφοι αμφορείς ήταν τα «παραδείγματα», γιατί για τα περισσότερα αγωνίσματα χρειαζόνταν πολλοί περισσότεροι από έναν αμφορείς, ενώ τα «παραδείγματα» θα ήταν τόσα όσα και τα εργαστήρια που θα λάβαιναν μέρος στο διαγωνισμό. Αλλά και αν ακόμα υποθέσουμε ότι κάθε κεραμικό εργαστήριο παρουσίαζε μια πλήρη σειρά «παραδειγμάτων», ένα για κάθε αγώνισμα, και τότε ακόμη ο αριθμός των αμφορέων αυτών θα ήταν συγκριτικά πολύ μικρότερος από εκείνον των αμφορέων-επάθλων.

---

¹³⁶ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 49.

¹³⁷ *ABV*, 414, 5.

Παράθεμα

Είναι εύλογο να γίνει μια αναφορά στα όστρακα παναθηναϊκών αμφορέων που βρέθηκαν στην αγορά της αρχαίας Πέλλας. Σύμφωνα με τον Μ. Τιβέριο¹³⁸ οι αμφορείς αυτοί κατασκευάστηκαν τμηματικά και συγκολλήθηκαν με τη βοήθεια μιας ιώδους ουσίας. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την εύκολη αποκόλλησή τους. Το πώς βρέθηκαν εκεί οι παναθηναϊκοί αμφορείς είναι μία ερώτηση δίχως βέβαιη απάντηση. Τα περισσότερα όστρακα ανήκουν στον 4^ο αιώνα π.Χ., εποχή κατά την οποία οι Μακεδόνες είχαν αναμειχθεί έντονα στα πράγματα της Ν. Ελλάδας. Επίσης δεν αποκλείεται το γεγονός κάποιοι Πελλαιοί να συμμετείχαν στον αγώνα των Παναθηναίων και να πήραν ως έπαθλο «αμφορείς ελαίου». Κάποια απ' αυτά τα έπαθλα τα έστησαν έπειτα σ' ένα δημόσιο χώρο όπως η αγορά εις ανάμνηση της νίκης τους. Η πιο πιθανή όμως εκδοχή παρουσίας των αγγείων στην αγορά της Πέλλας σύμφωνα με τον Τιβέριο είναι πιθανόν το εμπόριο του περίφημου λαδιού. Παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν βρεθεί και στην παλιά πρωτεύουσα των Μακεδόνων, στις Αιγές. Όλοι τους σχεδόν προέρχονται από τάφους του βασιλικού νεκροταφείου. Ένας απ' αυτούς χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ., ενώ οι υπόλοιποι τον 4^ο αιώνα π.Χ.¹³⁹ επίσης έχουν βρεθεί και σε άλλες Μακεδονικές πόλεις, όπως στο Δίον¹⁴⁰, στην Αμφίπολη¹⁴¹, στην Όλυνθο¹⁴². Οι παλαιότεροι παναθηναϊκοί αμφορείς από τον βορειοελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί στην Αιανή, την Άκανθο¹⁴³ και τη Στρώμη¹⁴⁴.

¹³⁸ Μ. Τιβέριος, «Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Πέλλα», *ΑΕ* 1991, σελ. 24-25.

¹³⁹ Βλ. Μ. Ανδρόνικο, *ΑΕ* 1987, 379 και «*Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*» 1, 1987, 83, *ΠΑΕ* 1987, 131.

¹⁴⁰ Είναι αδημοσίευτα.

¹⁴¹ Βλ. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 1, 1987, 319 και 326 εικ. 14 (Κ. Λαζαρίδου). Πρβ. *Έργον* 1987, 36 εικ. 34 και *ΠΑΕ* 1987, 169-170 και πίν. 115γ (Κ. Λαζαρίδου).

¹⁴² Βλ. D. Robinson, *Olynthus V* (1933) 87 κε., πίν. 56 αρ. 97-99, πίν. 61 και *Olynthus XIII* (1950) 59 κε. και πίν. 14-19 αρ. 14.

¹⁴³ Πρόκειται για αδημοσίευτο όστρακο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. I.117.269β (1323).

¹⁴⁴ Γ. Μπακαλάκης, *Ανασκαφή Στρώμης* (Θεσσαλονίκη 1967) 50 κε. και πίν. 27. Για έναν ψευδοπαναθηναϊκό αμφορέα από την αρχαία Μεσήμβρια βλ. Α. Βαβρίτσα, Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη. *Συμπόσιο Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, 5-9 Δεκεμβρίου 1985* (Θεσσαλονίκη 1988) 104 εικ. 29 και του ίδιου *ΠΑΕ* 1981, 5-6 και πίν. 17.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΚΩΝ ΑΜΦΟΡΕΩΝ
ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ Kuban

3.1. Γενικά στοιχεία για την Ομάδα Kuban, σήμα και τεχνοτροπία

Πρόκειται για μια ομάδα αγγείων που τοποθετούνται χρονολογικά μεταξύ 410 και 390 π.Χ. Ένα σημαντικό στοιχείο που μπορεί να χρονολογήσει με ασφάλεια την Ομάδα Kuban, είναι το εξής: το επίσημα στα αγγεία της Ομάδας Robinson είναι Νίκη που προσφέρει στεφάνι. Ο Beazley σημειώνει ότι δύο μεταγενέστερα αγγεία¹⁴⁵ με στεφάνι ελιάς στο επίσημα, τα οποία συσχέτισε με την Ομάδα, προοικονομούν στοιχεία από την τεχνοτροπία της Ομάδας Kuban¹⁴⁶.

Ο Beazley συσχέτισε με την Ομάδα Kuban¹⁴⁷ και άλλα θραύσματα στην Οξφόρδη και τη Θεσσαλονίκη. Περαιτέρω αποδόσεις στην Ομάδα Kuban έχουν γίνει σε αγγεία και θραύσματα από το Καβείριον της Θήβας¹⁴⁸, την Αγορά της Αθήνας¹⁴⁹, τον Κεραμεικό¹⁵⁰ και την Πραισό¹⁵¹. Επιπλέον στις πρόσφατες μελέτες τους ο Eschbach και ο Bentz έχουν αυξήσει αρκετά τον αριθμό των αποδόσεων στη συγκεκριμένη ομάδα και έχουν συμπεράνει πως στυλιστικά δεν είναι ενιαία. Ο Bentz¹⁵² διαιρεί την ομάδα Kuban σε τρεις υπό-ομάδες: την πρώτη τη συνέδεσε υποθετικά με τα Παναθήναια του 406 π.Χ., τη δεύτερη με τα Παναθήναια του 402 και του 398 π.Χ., και την τρίτη υπό-ομάδα, στην οποία για πρώτη φορά οι παραδοσιακοί πετεινοί πάνω στους κίονες που πλαισιώνουν τη θεά Αθηνά, αντικαθίστανται από ένα νέο έμβλημα τη Νίκη, τη συνέδεσε με τα Παναθήναια του 394 π.Χ.

¹⁴⁵ J.D. Beazley, "Panathenaica" *AJA* 47, 1943, 452 κ.ε.· Βέρνη 23725· Λενιγκραντ αρ. 17295· *ABV* 410.1 και 2.

¹⁴⁶ Beazley, "Panathenaica" *AJA* 47, 1943, 453 κ.ε.· *ABV* 411.

¹⁴⁷ J. D. Beazley, *Athenian Black-figure vase-painters*, Οξφόρδη 1956, σελ. 411-12.

¹⁴⁸ K. Braun και T. E. Haevernick, *Bemalte Keramik und Glas* (1981), iv από *Das Kabirenheiligtum bei Theben*, Βερολίνο, 1940.

¹⁴⁹ M. B. Moore και M. Z. P. Philippides, *Attic Black-figured Pottery* (1986), xxiii από *The Athenian Agora*, Πρίνσετον, 1953.

¹⁵⁰ J. Frel, *Panathenaic Prize Amphoras*, Αθήνα. 1973.

¹⁵¹ P. D. Valavanis, *La proclamation des vainqueurs aux Panathenees. A propos d' amphores panathenaiques de Praisos*, *BCH* 114 (1990), σελ. 325-59.

¹⁵² Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

Το σώμα των Παναθηναϊκών αμφορέων της Ομάδας Kuban έχει κατά κάποιο τρόπο σχήμα «πεπονιού», μεγάλο δηλαδή μέγεθος και βαριές αναλογίες. Από τα τέσσερα ακέραια αγγεία στον κατάλογο του Beazley, [Λονδίνο Β 605 (αρ.12, εικ.23), Λονδίνο Β 606 (αρ. 11, εικ.24), Αγ. Πετρούπολη Κυ. 1913.4/389 17553 (αρ.10 εικ.25) και Λονδίνο 1903.2-17.1 (αρ.2, εικ.26)], τα τρία πρώτα είναι κανονικού ύψους (670-730 χιλιοστ.), αλλά ο τελευταίος και πρωιμότερος παναθηναϊκός είναι μικρότερος από το συνηθισμένο (570 χιλιοστ.). Οι ζωγράφοι της Ομάδας Kuban ακολουθώντας τον απλούστερο τρόπο διακόσμησης που συναντάμε στα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, διακόσμησαν τα κλασικού σχήματος Παναθηναϊκά αγγεία δείχνοντας τον διαγωνισμό για τον οποίο ο αμφορέας απονεμήθηκε. Οι παναθηναϊκοί αμφορείς την Ομάδας Kuban όμως αποτελούν εξαίρεση όσον αφορά τον φυτικό διάκοσμο, καθώς οι λωτοί έχουν μετατραπεί σε απλές κατακόρυφες ράβδους, που χωρίζουν τα ανθέμια μεταξύ τους¹⁵³.

---

¹⁵³ J. Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού* πιν. 99, 1-4 και E. Schmidt, *Archaistische Kunst in Griechenland und Rome* (1922) 3.

3.2. Εικονογραφία Α πλευράς

Όπως προαναφέρθηκε, η Ομάδα Kuban χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} και στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ., την εποχή που έχουμε εμφάνιση αρκετών άλλων αρχαϊστικών στοιχείων στην αττική τέχνη. Ως αρχαϊστικό στοιχείο θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την κεντρική πτυχή του πέπλου, καθώς και τη συμμετρική διάταξη των πτυχών στην απεικόνιση της Αθηνάς.

Την εμπρόσθια όψη των παναθηναϊκών αμφορέων αντιπροσωπεύει η συμβατική μορφή της θεάς Αθηνάς φορώντας ψηλό κράνος με λοφίο, οπλισμένη με τη λόγχη και την ασπίδα της και βαδίζει στα αριστερά πλαισιωμένη από δωρικούς κίονες που επάνω τους βρίσκονται πετεινοί. Στον αριστερό κίονα γράφεται στοιχηδόν η αγωνιστική επιγραφή «ΤΩΝ ΑΘΗΝΗΘΕΝ ΑΘΛΩΝ». Οι πετεινοί της Ομάδας Kuban είναι ψηλοί και ισχυροί. Η μορφή της Αθηνάς είναι ευδιάκριτα αδύνατη με μικρό κεφάλι σε σχέση με το ύψος της και αποδοσμένη με ένα κάπως αρχαϊζόν ύφος. Γενικότερα η Αθηνά παρουσιάζεται με πολύ λεπτά χαρακτηριστικά. Η περικεφαλαία αποδίδεται σε επίθετο χρώμα και τα ενδύματα εξωραίζονται με τα διακοσμητικά σχέδια σε λευκό και ερυθρό χρώμα, συμπεριλαμβάνοντας τους ρόδακες, τα αστέρια, τις κυματιστές γραμμές, τα άνθη λωτού και τα στεφάνια ελιάς.

Στους αμφορείς της Ομάδας Kuban η παρυφή του ενδύματος της Αθηνάς είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και περίτεχνα διακοσμημένη με διηγηματικές παραστάσεις και γραμμικά μοτίβα. Συναντάμε, λοιπόν στον πέπλο της Αθηνάς πολυπρόσωπες μικρογραφικές σκηνές αφηγηματικού χαρακτήρα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο παναθηναϊκός αμφορέας στον Πολύγυρο της Χαλκιδικής 8.29 (αρ.29)¹⁵⁴ από την Όλυνθο¹⁵⁵ και ο παναθηναϊκός αμφορέας Λονδίνο Β 606 (αρ. 11,εικ.24) από την

¹⁵⁴ ¹⁵⁴ Παραπέμπει στον αριθμό της αποδελτίωσης.

¹⁵⁵ D.M. Robinson. "Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus Found in 1928 and 1931", *Olynthus V*, 1933, 87 κ.ε. πιν. 61.

Ταυχείρα¹⁵⁶, όπου η παράσταση παίρνει τη μορφή ζωφόρου στην κάτω παρυφή του πέπλου. Στον παναθηναϊκό αμφορέα από την Όλυνθο αξίζει να παρατηρηθεί η λεπτομέρεια από το τμήμα της Γιγαντομαχίας από τον πέπλο της θεάς Αθηνάς και η σχεδιαστική απόδοση λεπτομέρειας της διακόσμησής του. Εδώ το ένδυμα της Αθηνάς στολίζεται με ζώνη που φέρει εικονιστικές παραστάσεις στο κάτω μέρος του πέπλου, χωρίς να αποδίδονται πτυχές.

I.

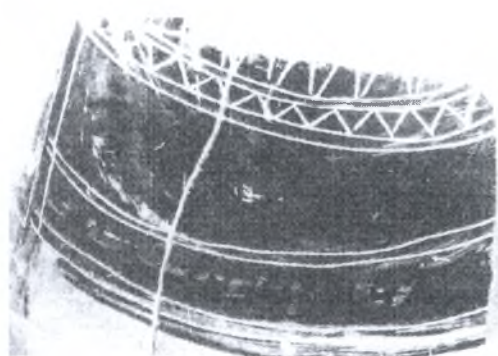
Ο Π. Βαλαβάνης¹⁵⁷, αυτόν τον παναθηναϊκό αμφορέα από την Όλυνθο στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πολυγύρου στη Χαλκιδική¹⁵⁸, τον χρονολογεί ανάμεσα στο 401 και 399 π.Χ. Αν και το αγγείο είναι από παλιά γνωστό, παρόλα αυτά είχαν μείνει απαρατήρητες οι ανθρώπινες μορφές που διακοσμούν μια ζώνη, στο κάτω μέρος του πέπλου της θεάς. Το λευκό χρώμα με το οποίο έχουν αποδοθεί οι μορφές στο αγγείο έχει απολεπιστεί και από τη

¹⁵⁶ N. Eschbach, *JdI* 107, 1992, αρ. B2 πιν. 14,3.

¹⁵⁷ P.D. Valavanis, *Saulen, Hahne, Niken, und Archonten auf panathenaischen Preisamphoren*, *AA* 1987, σημ.38.

¹⁵⁸ Π. Βαλαβάνης, "Saulen, Hahne, Niken und Archonten auf panathenaischen Preisamphoren", *AA* (1987), 470 κ.ε. σημ. 14 και εικ. 3-5· D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus V* (1933) 87 κ.ε. πιν. 61 και XIII (1950) 59 κ.ε. πιν. 14 κ.ε.

θαμπή σκιά που έχει αφήσει, διακρίνεται με βεβαιότητα μόνο μία ανδρική μορφή να τρέχει προς τα αριστερά¹⁵⁹. Η επισήμανση αυτής της ζωφόρου από τον Π. Βαλαβάνη, οδήγησε τον Μ. Τιβέριο να εξετάσει προσεκτικά την παράσταση αυτή. Καθώς είχε αποδοθεί με λευκό επίθετο χρώμα, το οποίο έχει παντελώς απολεπιστεί αφήνοντας μόνο πολύ αχνά ίχνη, είναι σήμερα εξαιρετικά δυσδιάκριτη. Με κατάλληλο φωτισμό μπορεί να βεβαιωθεί κανείς ότι στον πέπλο της θεάς, στο παναθηναϊκό αυτό έπαθλο, είχαμε μια απεικόνιση Γιγαντομαχίας, που κοσμούσε ως γνωστόν τον παναθηναϊκό πέπλο¹⁶⁰, την οποία ο Μ. Τιβέριος επιχείρησε να αποδώσει σχεδιαστικά¹⁶¹.

II.

Στα άκρα της ζωφόρου υπάρχουν δύο μορφές Γιγάντων, που κατευθύνοντας προς τα αριστερά και δεξιά αντίστοιχα, προσπαθώντας ν' αποφύγουν τα χτυπήματα των αντιπάλων τους, κρατώντας στα χέρια πιθανότατα λίθους. Ο Γίγαντας δεξιά έχει για αντίπαλο την ίδια τη θεά Αθηνά, που μάχεται κρατώντας στο δεξί της χέρι δόρυ, στο αριστερό ασπίδα, ενώ φέρει στο κεφάλι της κράνος. Ο αντίπαλος του αριστερού Γίγαντα είναι ένα πελώριο

¹⁵⁹ Π. Βαλαβάνης, "Saulen, Hahne, Niken und Archonten auf panathenaischen Preisamphoren", *AA* (1987), 471, εικ.5.

¹⁶⁰ Για ορισμένες μάλιστα μελανόμορφες παραστάσεις, όπου η σύγκρουση παίρνει μνημειακές διαστάσεις, έχει υποστηριχτεί ότι εμπνέονται άμεσα από την ανάπτυξη της σκηνης πάνω στον πέπλο: Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής*, 1986, 137-138. Τέτοια παραδείγματα, προφανώς με προσχέδια του πέπλου, που περνούσαν από την έγκριση της Βουλής, αναφέρει και ο Αριστοτέλης στην Αθηναίων Πολιτεία 493. Περίεργη είναι η μαρτυρία του Νόννου (39, 188-9) ότι στον πέπλο παριστανόταν η αρπαγή της Ωρύθειας από τον Βορέα. Μ. Τιβέριος στο *The Archaeology of Athens and Attica Under the Democracy* (επιμ. W.D.E. Coulson, O. Palagia κ.α.), 1994, 133.

¹⁶¹ Μ. Τιβέριος, *Θησεύς και Παναθήναια*, 1994, σελ. 135-138.

φίδι, χωρίς αμφιβολία «ο της Πολιάδος φύλαξ δράκων» ή «ὁ μέγας ὄφις τῆς ἄκροπόλιος» των αρχαίων πηγών¹⁶².

Στον πέπλο λοιπόν της Αθηνάς του παναθηναϊκού αμφορέα από την Ολυνθο, έχει απεικονιστεί το κύριο επεισόδιο μιας αθηναϊκής Γιγαντομαχίας, μιας Γιγαντομαχίας πιθανότατα σχετικής με τα Παναθήναια, όπου κύριος πρωταγωνιστής είναι η πολιούχος θεά της πόλης, η Αθηνά. Επομένως, κι αυτό το αγγείο ενισχύει την άποψη, ότι η πάνοπλη Αθηνά των παναθηναϊκών αμφορέων, δεν είναι άλλη από την Αθηνά της Γιγαντομαχίας¹⁶³. Για τα ονόματα των δύο Γιγάντων σ' αυτό το παναθηναϊκό αγγείο, ο Τιβέριος προτείνει για τον δεξιό το όνομα του Εγκέλαδου, ενώ για τον αριστερό αυτό του Πάλλαντα, του Ευβοίου, του Λαέρτα ή του Περιχθονίου. Πρόκειται για Γίγαντες, που από πηγές ή σχετικές παραστάσεις, αναφέρονται ως αντίπαλοι της Αθηνάς¹⁶⁴. Ο Ευριπίδης ρητά αναφέρει ότι στον πέπλο της Αθηνάς δεν είχαμε απεικόνιση Γιγαντομαχίας, αλλά Τιτανομαχίας¹⁶⁵.

Στον παναθηναϊκό αμφορέα Λονδίνο Β 606 (αρ. 11, εικ.24) η απόληξη του ενδύματος της θεάς Αθηνάς διακοσμείται με μια σειρά από μικροσκοπικές χορεύτριες. Έξι, λοιπόν, χορεύτριες με χιτωνίσκο τελούν κάποιον λατρευτικό χορό προς τιμήν της θεάς και μπορούν να ταυτιστούν με ένα πολυσυζητημένο μνημείο της γλυπτικής του πλούσιου ρυθμού, τις “Saltantes Lacaenae”¹⁶⁶. Αυτές οι ανάγλυφες μορφές έχουν αποδοθεί στον Καλλίμαχο και κοσμούσαν κάποιο κυκλικό μνημείο στην Αθήνα. Ακόμη έχουν συσχετιστεί με έναν λύχνο, έργο του ίδιου καλλιτέχνη, που φυλασσόταν στο Ερέχθειο. Εκεί γνωρίζουμε ότι κατέληγε η παναθηναϊκή πομπή για την ανάθεση του πέπλου

¹⁶² Ν. Μ. Κοντολέων, *Το Ερέχθειον ως οικοδόμημα χθονίας λατρείας* (Αθήναι 1949) 18 κ.ε.

¹⁶³ G. Ferrari Pinney, “Pallas and Panathenaia”, στο J. Christiansen – T. Melander (εκδ.), *Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery*, Copenhagen, August 31-September 4 1987 (Copenhagen 1988) 465 κ.ε. και κυρίως 471 κ.ε.

¹⁶⁴ Απολλόδωρος, 1.6.1-2 και *LIMC* IV 1, λ. Gigantes, 268-269.

¹⁶⁵ Ευριπίδης, *Ιφιγένεια εν Ταύροις* 224 και *Εκάβη* 472-474.

¹⁶⁶ Για την τέλεση παρόμοιων χορών βλ. Μ. Τιβέριος, *Saltantes Lacaenae*, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1981, σελ. 25-37 και σημ. 3 σελ. 29.

στο ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος, επομένως και η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος στον αμφορέα του Λονδίνου δεν φαίνεται να ήταν τυχαία.

Αυτά τα θέματα ανήκουν, λοιπόν, στην παραδοσιακή εικονογραφία του αθηναϊκού άστεως και ως τέτοια φαίνεται ότι επιλέχθηκαν για να ποικίλουν την παρυφή του πέπλου της Αθηνάς των αγγείων μας, χωρίς να επιδιώκουν την πιστή αντιγραφή ή έστω τη μίμηση κάποιου σταθερού προτύπου. Αν και διαφέρουν αυτά τα μικρογραφικά εικονιστικά θέματα μεταξύ τους, ωστόσο σχετίζονται με την Αθηνά και την προστατευόμενη πόλη της και μαρτυρούν τον τελετουργικό τους χαρακτήρα.

3.3. Επισήματα

Το επίσημα της ασπίδας με επίθετο λευκό χρώμα στον παναθηναϊκό αμφορέα του Λονδίνου Β 605¹⁶⁷ (αρ.12, εικ.23) απεικονίζει τα αγάλματα των Τυραννοκτόνων, έργα του Κριτίου και του Νησιώτη, που στήθηκαν στην Αγορά το 477/6 π.Χ. σε αντικατάσταση του συντάγματος του Αντήνορα, το οποίο είχε κλαπεί από τον Ξέρξη, για να αποτελέσει σύμβολο της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Το γλυπτό αυτό παρουσίαζε τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα¹⁶⁸ (εικ.27), οι οποίοι σκότωσαν τον Ίππαρχο στα Παναθήναια του 514 π.Χ. Ο Susserott¹⁶⁹ υποστήριξε ότι η εμφάνισή τους σε έναν παναθηναϊκό αμφορέα θα πρέπει, να συσχετιστεί με τους Αγώνες του 402, τα πρώτα Παναθήναια που γιορτάστηκαν μετά την εκδίωξη των Τριάκοντα Τυράννων και το θάνατο του ηγέτη τους, του Κριτία, ένα χρόνο πριν.

Δύο ακόμη παναθηναϊκοί αμφορείς, οι Hildesheim 1253 (αρ.17,εικ.28) και Hildesheim 1254 (αρ.18, εικ.29) φέρουν τις μορφές των Τυραννοκτόνων ως έμβλημα της ασπίδας της Αθηνάς. Ο Beazley¹⁷⁰ τα αποσυνδέει από την Ομάδα Kuban και τα αποδίδει σε ένα διαφορετικό και λιγότερο ικανό καλλιτέχνη. Τα αγγεία αυτά βρέθηκαν στην Πτολεμαΐδα/Tolmeita (Λιβύη) και στην Κυρηναϊκή. Ο παναθηναϊκός αμφορέας του Λονδίνου Β 605 προέρχεται από την Ταύχειρα στην ίδια περιοχή. Και τα τρία αγγεία είχαν κατασκευαστεί τον ίδιο χρόνο, πιθανώς στο τέλος του 403 π.Χ., αφότου η αθηναϊκή δημοκρατία είχε υπερνικήσει την ολιγαρχία των Τριάκοντα και πριν από τα Μεγάλα Παναθήναια του 402 π.Χ., τον ίδιο χρόνο που το ιωνικό αλφάβητο υιοθετήθηκε επίσημα στην Αθήνα. Υιοθετήθηκε για την παραδοσιακή

---

¹⁶⁷ M. Bentz, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v. Chr.* 18 Beih. z. AntK (Basel, 1998), εικ. 95. 5.239 (A B). Το ίδιο ισχύει για όλους τους παναθηναϊκούς αμφορείς της Ομάδας Kuban. εκτός από τις έγχρωμες. Βλ. L' olympisme dans l' antiquite III, 20 Janvier 1998, Musee Olympique 1, Quai d' Ouchy CH – 1001 Lausanne.

¹⁶⁸ J.D. Boardman, *Ελληνική Πλαστική κλασική περίοδος*, Αθήνα 2002, σελ. 31-32 και σελ. 36, εικ.3.

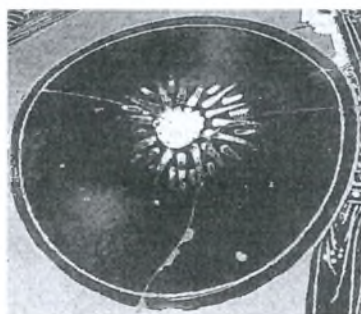
¹⁶⁹ H. K. Susserott, *Griechische Plastik des IV. Jahrhunderts. v. Chr. Untersuchungen zur Zeitbestimmung*, Φρανκφούρτη, 1938, 69-78, 205-6.

¹⁷⁰ J.D. Beazley, "Panathenaica" *AJA* 47, 1943, 454 κ.ε.· *ABV* 412.1-2.

επιγραφή και στους τρεις αμφορείς με το έμβλημα των Τυραννοκτόνων στην ασπίδα.

Μαζί με τον παναθηναϊκό αμφορέα του Λονδίνου Β 605 βρέθηκε και ένας ακόμη παναθηναϊκός αμφορέας, Λονδίνο Β 606 (αρ. 11, εικ.24), έργο του ίδιου καλλιτέχνη, αλλά με διαφορετικό επίσημα που απεικονίζει αστέρι με γοργόνειο στο κέντρο, οπότε έχουμε συνδυασμό δύο επισημάτων. Το μοτίβο αυτό συναντάται σ' έναν άλλο παναθηναϊκό αμφορέα στην Αγ. Πετρούπολη Κυ. 1913.4/389 (αρ.10 εικ.25), που επίσης αποδίδεται στον ίδιο αγγειογράφο και προέρχεται από το Kuban στη Νότια Ρωσία. Χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της απεικόνισης του εμβλήματος είναι το αστέρι με πολλές ακτίνες, που είναι και το συχνότερο επίσημα της θεάς Αθηνάς στο α' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷¹ και πρόκειται για συνηθισμένο επίσημα ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια¹⁷².

¹⁷¹ Για τα επισημά των ασπίδων σε παναθηναϊκούς αμφορείς του 5^{ου} αι. βλ. K. Peters, *Studien zu den Panathenaischen Preisamphoren* (1942) 124. Γενικά βλ. G.H. Chase, *The Shield Devices of the Greeks* (1902). Για τα πρώιμα επισημά βλ. A. Voerst, *Griechische Schildzeichen vom 8. bis ausgehenden 6. Jh. v. Chr.* (1980). Για τη σημασία των επισημάτων βλ. L. Lacroix, *Etudes d'Archeologie Classique* 1, 1955-6, 91 κ.ε.: Για αστέρια ως επισημά ασπίδων βλ. Chase ό.π. 66 και N. Yalouris, *AJA* 84, 1980, 313 κ.ε και για το αστέρι ως επίσημα σε παναθηναϊκούς αμφορείς, Yalouris ό.π. 316 και Brauchitsch 120.

¹⁷² Brauchitsch 117· *CVA* Basel I (1981)113.

Εάν αποδεχτούμε ότι το επίσημα της ασπίδας χαρακτηρίζει το έτος, αυτά τα αγγεία προορίζονταν για τα Παναθήναια κάποιας άλλης χρονιάς, ίσως για αυτά αμέσως πριν ή μετά (406 ή 398). Ο Beazley κατατάσσει σ' αυτή την Ομάδα και έναν μικρότερο παναθηναϊκό αμφορέα Λονδίνο 1903.2-17.1 (αρ.2, εικ.26) και το επίσημά της φέρει μία Νίκη που κρατά στα δυο της χέρια μια ταινία ή ένα στεφάνι νικητή, αλλά δεν το αποδίδει στον ίδιο καλλιτέχνη και ότι είναι πιο πρώιμο. Επίσης, αυτό το επίσημα φέρουν και παναθηναϊκοί αμφορείς Κοπεγχάγη 13812 (αρ.1, εικ.30), και Πολύγυρος 8.29 (αρ.29).

Ο Beazley¹⁷³ προτείνει να χρονολογήσουμε την Ομάδα Robinson στη δεκαετία του 430 και τα αγγεία με το στεφάνι ελιάς ως επίσημα λίγο αργότερα, ανάμεσα στο 430 και 425.

Επιστρέφοντας στο σύμπλεγμα των Τυραννοκτόνων, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να επισημανθεί η απήχηση της εικόνας τους που εντοπίζεται σε ολόκληρο το εικονογραφικό φάσμα της κλασικής Αθήνας, κυρίως πάνω σε αγγεία. Το σύνταγμα, λοιπόν, των Τυραννοκτόνων συναντάται σ' ένα αγγείο που ίσως να μας δίνει άλλη μία απόλυτη χρονολόγηση (εικ.31 και εικ.32). Πέντε αποσπασματικά σωζόμενοι χόες στη Βοστώνη βρέθηκαν στον ταφικό περίβολο του Δεξίλεω στον Κεραμεικό¹⁷⁴. Στον περίβλεπτο γωνιακό περίβολο τοποθετήθηκε το εξαιρετικό ανάγλυφο που απεικονίζει το νεαρό Δεξίλεω ευγενή έφιππο να νικά τον εχθρό και φέρει επιγραφή που υποδηλώνει πως είχε κερδίσει ξεχωριστή διάκριση σε μάχη στην Κόρινθο το 394 π.Χ. Το μοτίβο των Τυραννοκτόνων¹⁷⁵ αρμόζει σε νεαρό πολεμιστή που χάθηκε στο πεδίο της μάχης εκείνα τα χρόνια. Ο Δεξίλεως πέθανε στα είκοσί του χρόνια, συνεπώς ήταν δέκα όταν εκδιώχθηκαν οι άλλοι τύραννοι.

Τέλος, το σύμπλεγμα των Τυραννοκτόνων συναντάται σε νομίσματα και σε άλλα μνημεία, όπως και σε έναν μαρμάρινο θρόνο.

¹⁷³ J.D. Beazley, "Panathenaica" *AJA* 47, 1943, 453.

¹⁷⁴ Βοστώνη 98.934, 935, 936· 01.8254, 8255· δεν αναφέρεται στον Beazley· Vermeule, "Five vases from the grave precinct of Dexileos", *Jdl* 85, 94-111.

¹⁷⁵ Για το αγγείο της Βοστώνης 98.936· Vermeule (1970), αρ.3, εικ. 7.

III.

IV.

Στη ζωγραφική αναπαράσταση ή στην απόδοση σε χαμηλό ανάγλυφο φαίνονται να επικαλύπτονται εν μέρει τα πόδια μόνο των μορφών και όχι τα σώματά τους, ενώ άλλοτε προβάλλεται η μια μορφή και άλλοτε η άλλη, στην αρχική όμως πλάγια όψη του συμπλέγματος πιθανόν η μία μορφή να επισκίαζε την άλλη. Ο νέος άνδρας, ο Αρμόδιος, ορμά με υψωμένο ξίφος, για να χτυπήσει· ο Αριστογείτονας τεντώνει μπροστά σε μια προστατευτική κίνηση το χέρι του, από το οποίο κρέμεται το ιμάτιο, ενώ το χέρι που κρατά το ξίφος παραμένει πίσω.

3.4. Εικονογραφία Β πλευράς - αθλήματα

Καθώς προχωράμε στη δευτερεύουσα όψη των αγγείων μας, θα παρατηρήσουμε τα αθλήματα που απεικονίζονται κατά κύριο λόγο στους παναθηναϊκούς αμφορείς της Ομάδας Kuban. Αυτά είναι η πυγμαχία, το πένταθλο, η αρματοδρομία, ο δρόμος, και ο ακοντισμός αφ' ίππου.

Στον Παναθηναϊκό αμφορέα στην Αγία Πετρούπολη 17553 (αρ.10, εικ.33) απεικονίζεται η τελική στιγμή ενός αγώνα πυγμαχίας κι αυτό φαίνεται από το ότι ο ηττημένος αθλητής πέφτει στο έδαφος και υψώνει το δείκτη του χεριού του, δηλώνοντας ότι παραδέχεται την ήττα του και ότι επιθυμεί να εγκαταλείψει τον αγώνα. Εδώ ο κιονίσκος βρίσκεται στο αριστερό άκρο της παράστασης, συμπληρώνοντας το χώρο δίπλα στον βραβέα ή στο σύμπλεγμα των πυγμάχων. Το πάνω μέρος του κιονίσκου δεν έχει κιονόκρανο.

Παρόμοια εκδήλωση ήττας βλέπουμε στον ερυθρόμορφο αμφορίσκο παναθηναϊκού σχήματος (εικ.34) από την Αίγινα του Ζωγράφου του Πυθοκλέους. Η παράσταση απεικονίζει δύο έφηβους αθλητές, ιδανική εικόνα του νέου που γυμνάζει από μικρός συστηματικά το σώμα του, προκειμένου να πετύχει την τέλεια σωματική ανάπτυξη και την ψυχική αρμονία που σύμφωνα με τις προδιαγραφές του Φιλόστρατου¹⁷⁶, έπρεπε να είναι *μακρόχειρες και εὐπήχεις...καὶ τοὺς ὤμους εὐλοφοὶ καὶ ὑψαύχηνες*.

Στον Παναθηναϊκό αμφορέα του Λονδίνου Β 605 (αρ.12) απεικονίζεται η τελική στιγμή ενός αγώνα πεντάθλου.

---

¹⁷⁶ Φιλόστρατος, *Γυμναστικός*, 34.

V.

Εμφανίζονται γυμνοί ένας ακοντιστής μ' έναν συναθλητή του, ο οποίος υψώνει το δεξί του χέρι ώστε ν' ακουμπήσει στον ώμο του μπροστινού αθλητή. Αυτός ο αθλητής κρατά δύο λόγχες στο αριστερό του χέρι. Στα δεξιά του στέκεται ένας γενειοφόρος άνδρας, ο οποίος είναι ο κριτής του αγώνα. Κρατά ένα κλαδί φοίνικος στο δεξί του χέρι και φορά ιμάτιο, ενώ στο κεφάλι του έχει ένα στεφάνι. Το αριστερό του χέρι το βάζει κάτω από το ένδυμά του. Οι παραστάσεις πενταθλητών στην αρχαία ελληνική τέχνη περιλάμβαναν μόνο ακοντιστές, δισκοβόλους και άλτες, αφού τα άλλα δύο αγωνίσματα του πεντάθλου (δρόμος και πάλη) ήταν και αυτόνομα, όπως φαίνεται και στον παναθηναϊκό αμφορέα του Ζωγράφου του Ευφίλητου (εικ.35).

Στον Παναθηναϊκό αμφορέα του Λονδίνου Β 606 (αρ.11) παρουσιάζεται ένα άρμα τεσσάρων αλόγων σε πλήρη ταχύτητα (εικ.36). Πρόκειται για το αγώνισμα όπου γινόταν *ἐπίδειξις ἐπιστήμης τε ἡνιόχων καὶ ἵππων ὠκύτητος* (Παυσ. 6, 20, 13), την αρματοδρομία. Η σωστή χρήση του κέντρου ή του μαστιγίου σε κρίσιμα σημεία της διαδρομής, χωρίς να χάνει τη σταθερότητα και την ισορροπία του το άρμα, ήταν από τα σπουδαία προσόντα του ηνιόχου.

Πολύ επιτυχημένη είναι η προσπάθεια να αποδοθεί τόσο η ένταση στο πρόσωπο και στο σώμα του ηνιόχου, όσο και η προοπτική, με την σε βάθος απόδοση των σωμάτων και των ποδιών των τεσσάρων αλόγων. Επίσης το αγώνισμα της αρματοδρομίας αναπαριστάται και στον παναθηναϊκό αμφορέα Hildesheim 1254 (αρ.18, εικ.37). Εντυπωσιακός αγώνας αρματοδρομίας σε πλήρη εξέλιξη απεικονίζεται σε πώμα μελανόμορφου αμφορέα (εικ.38). Ο αγγειογράφος εκμεταλλεύτηκε εύστοχα το σχήμα του πώματος του αγγείου για να δηλώσει τη στροφή των αρμάτων γύρω από τον καμπτήρα.

Η πιο ενδιαφέρουσα είναι η εικόνα στον Παναθηναϊκό αμφορέα του Λονδίνου 1903. 2-17. 1 (αρ.2, εικ.39), όπου δύο νέοι πάνω σ' ένα άλογο πετούν ακόντια, σημαδεύοντας κάποιο σημείο. Πρόκειται, λοιπόν, για τον *ακοντισμό αφ' ίππου*, δηλαδή το ρίξιμο του ακοντίου από έφιππο, με στόχο μια ασπίδα στερεωμένη σ' ένα κοντάρι. Ο πρώτος έχει ρίξει και χτύπησε το στόχο πολύ κοντά στο κέντρο ενώ ο δεύτερος ετοιμάζεται να στοχεύσει. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα πεποικιλμένα ενδύματα των ιππέων και οι ανάλογες σέλες των αλόγων, που θυμίζουν τη μόδα στα αγγεία του τέλους του 5^{ου} και κυρίως των αρχών του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Η ρίψη ακοντίου σε στόχο¹⁷⁷ γινόταν συνήθως από άλογο, δηλαδή με έφιππους τους ακοντιστές και θεωρούνταν ως μια πολύ χρήσιμη άσκηση. Σ' αυτό το αγώνισμα, ενώ το άλογο κάλπαζε, ο αναβάτης έπρεπε να ρίξει το ακόντιο σε έναν στόχο, όταν το άλογο έφτανε σε ένα συγκεκριμένο σημείο ή σε συγκεκριμένη απόσταση από αυτόν. Η κίνηση του αλόγου επηρέαζε τη σταθερότητα του αναβάτη και περιόριζε τον έλεγχο που είχε στις κινήσεις του. Ο αναβάτης έπρεπε να μπορεί να πετύχει ένα συντονισμό, ανάμεσα στον ρυθμό καλπασμού του αλόγου και την κίνηση του χεριού του, ενώ πάντα κρατούσε τα μάτια καρφωμένα στο στόχο. Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο¹⁷⁸ για το αγώνισμα του έφιππου ακοντισμού απαιτούνταν

¹⁷⁷ Π. Βαλαβάνης, *Άθλα, αθλητές και έπαθλα*, Αθήνα 1996.

¹⁷⁸ Φιλόστρατος, *Γυμναστικός*, 36.

αυτοσυγκέντρωση, σταθερό και δυνατό χέρι και απόλυτος συντονισμός καλπασμού του αλόγου και της κίνησης του χεριού, καθώς και ευλυγισία ενός έμπειρου αναβάτη.

Το αγώνισμα του έφιππου στοχαστικού ακοντισμού συναντάται και σε ένα ερυθρόμορφο ληκύθιο¹⁷⁹ της κατηγορίας Talcott¹⁸⁰ (εικ.40). Στο συγκεκριμένο αγγείο εικονίζονται δύο έφηβοι αναβάτες, φορώντας στολισμένο χιτωνίσκο, ζωσμένο στη μέση και ενδρομίδες, ο ένας με πέτασο, ο άλλος με ταινία στα μαλλιά, κρατούν σφικτά με το αριστερό χέρι τα ηνία των μικρόσωμων αλόγων τους. Ο πρώτος ιππέας, αφού ήδη απέτυχε στη βολή, όπως δείχνει και το ακόντιό του λοξά καρφωμένο στον ιστό, απομακρύνεται πάνω στο άλογό του, που τρέχει με γρήγορο καλπασμό προς τα δεξιά. Ο δεύτερος προσπαθεί να συγκρατήσει την ορμή του αλόγου του, ενώ κραδαίνει με το δεξί χέρι το ακόντιο, έτοιμος να το εκσφενδονίσει κι αυτός στον ίδιο στόχο, που τον αποτελεί μια στρογγυλή ασπίδα κρεμασμένη στον ιστό. Κάτω από τον ιστό βρίσκεται πεσμένο στο έδαφος και σπασμένο, άλλο ακόντιο, ένδειξη ίσως της αποτυχημένης προσπάθειας κάποιου αθλητή που προηγήθηκε. Η παράσταση πατάει σε ταινία με ιωνικό κυμάτιο, που δηλώνει το έδαφος από όπου και φύονται κλάδοι ελιάς, ένδειξη του υπαίθριου χώρου όπου εκτελείται το αγώνισμα. Στον ώμο του αγγείου υπάρχουν κλάδοι ελιάς και στην περιοχή της λαβής του αγγείου υπάρχει φυτικό κόσμημα.

Το αγώνισμα αυτό δεν θεωρούνταν σημαντική αθλητική επίδοση καθώς μόνο πέντε αμφορείς απονεμήθηκαν στον πρώτο νικητή¹⁸¹. Φαίνεται να έχει προστεθεί στα Παναθήναια στο τέλος του 5^{ου} αιώνα.

Το τελευταίο αγώνισμα που εμφανίζεται στους παναθηναϊκούς αμφορείς της Ομάδας Kuban, είναι δρόμος σταδίου, αγώνισμα που ανήκει στο πένταθλο, ο κατ' εξοχήν δρόμος ταχύτητας στους αρχαίους αγώνες,

¹⁷⁹ Το είδος αυτό του μικρού αγγείου με τη φουσκωτή κοιλιά και το πλατύ στόμιο, γνωστό και από άλλα κέντρα, όπως η Ν. Ιταλία και η Σικελία, ήταν κατάλληλο κυρίως για αρωματικά έλαια.

¹⁸⁰ B. A. Sparkes, "Quintain and the Talcott Class", *Ant K.*, 1977,8, κ.ε., πιν. 3, 1-6.

¹⁸¹ E. N. Gardiner, *Greek Athletic Sports and Festivals*, (1910), σελ.176.

καλύπτοντας απόσταση 192,27 μ. και το παλαιότερο αγώνισμα στους επίσημους αγώνες. Στον παναθηναϊκό αμφορέα Hildesheim 1253 (αρ.17, εικ.41) απεικονίζονται τρεις αθλητές να διαγωνίζονται σ' αυτό το άθλημα. Τρέχουν με τον ίδιο ρυθμό προς τα δεξιά κρατώντας απόσταση μεταξύ τους. Έχουν όρθιο τον κορμό τους και τα χέρια τους με ανοιχτές τις παλάμες σε σχεδόν ορθή γωνία μακριά από το σώμα, ενώ ανοίγουν τα πόδια σε ευρύ διασκελισμό. Ο μεγάλος διασκελισμός και οι χαρακτηριστικές κινήσεις των χεριών των δρομέων μας θυμίζουν την αναφορά του Φιλοστράτου¹⁸²: *ἐκεῖνοι μὲν γὰρ* (οι του σταδίου δρομείς) *σκέλη χερσὶ κινούσιν ἐς τὸν ὀξύν δρόμον οἶον πτερούμενοι ὑπὸ τῶν χειρῶν*. Σώμα γεροδεμένο, με κορμό σχετικά στενό και πόδια που δείχνουν μεγάλη ευκινησία. Αυτή η έντονη και ζωηρή κίνηση ολόκληρου του σώματος χαρακτηρίζει το δρόμο του σταδίου. Το ίδιο αγώνισμα συναντάμε και σ' έναν άλλο παναθηναϊκό αμφορέα (εικ.42) που βρέθηκε σε έναν τάφο στην Bologna, ανήκει στο ζωγράφο του Αχιλλέα και δεν είναι παλιότερος από το 440¹⁸³.

Τέλος, ο κύριος πρωταγωνιστής της δευτερεύουσας πλευράς των αγγείων μας, είναι ο βραβέας. Εμφανίζεται σχεδόν πάντοτε στις παραστάσεις των βαρέων αθλημάτων, συχνά σε παραστάσεις πεντάθλου, πολύ σπάνια σε ιππικά αγωνίσματα και σχεδόν πάντοτε σε σκηνές ανακήρυξης και βράβευσης νικητών. Οι βραβεῖς συνήθως παριστάνονται πάντα ντυμένοι με ιμάτιο, είναι γενειοφόροι και στεφανωμένοι. Κρατούν στο χέρι τους κλαδί φοίνικα, το χαρακτηριστικό σύμβολο του αξιώματός τους. Άλλοτε εμφανίζεται να παρεμβαίνει κατά τη διάρκεια του αγώνα για να επαναφέρει με το ραβδί του την τάξη (εικ.43) παραβαίνοντας τους κανόνες ή για να δώσει συμβουλές και οδηγίες στους αγωνιζόμενους. Ο τρόπος αυτός της εικονογραφικής απόδοσης των βραβέων δεν έχει αλλάξει καθόλου από τα αρχαϊκά χρόνια¹⁸⁴. Η μόνη σημαντική αλλαγή που έγινε στην εικονογραφία τους, είναι η αντικατάσταση

¹⁸² Φιλόστρατος, *Γυμναστικός*, 32.

¹⁸³ Bologna 12: *CVA* 2 g. πιν. 2· *AJA* 1943 σελ.448, αρ.2· *ABV* σελ.409, αρ.2.

¹⁸⁴ H. Schween, *Die Epistaten des Agons und der Palaistra in Literatur und Kunst*, (1911) 28 κ.ε.

του απλού ή διχαλωτού στην άκρη ραβδιού με κλαδί φοίνικα. Η αλλαγή αυτή θα πρέπει να έγινε μέσα στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁸⁵.

Στον παναθηναϊκό αμφορέα Κοπεγχάγη 13812 (αρ.1, εικ.44) ο βραβέας βρίσκεται στο άκρο της παράστασης και στέκεται όρθιος και στο πρόσωπό του μπορεί να διακρίνει κανείς τη συναίσθηση για τη σοβαρότητα του καθήκοντος που επιτελεί αυτή τη στιγμή. Ο νικητής παρουσιάζεται με συγκρατημένη μεγαλοπρέπεια και πρόσωπο σοβαρό που φανερώνει πως δεν έχει παρασυρθεί από τη μέθη της μεγάλης νίκης. Η Ομάδα Kuban στην παράσταση αυτή κατόρθωσε επιλέγοντας μια κατ' ενώπιον απόδοση των δύο κυριότερων μορφών, να μας δώσει κάτι από το ύφος τους. Η παράσταση χαρακτηρίζεται ως ανακήρυξη του νικητή. Οι σκηνές αυτές εμφανίζονται από τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ., στα πλαίσια μάλλον της ανάγκης για εικονογραφική ανανέωση.

Ενώ ο βραβέας βρίσκεται στα αριστερά, ένα άλλο πρόσωπο βρίσκεται πίσω από τον αθλητή. Πρόκειται για τον έφεδρο, ο οποίος χαρακτηρίζεται από το ελαφρό σκύψιμο του κεφαλιού του, τα ορθάνοιχτα μάτια του και από τη χαρακτηριστική θέση των χεριών του. Έφεδροι ονομάζονταν στην αρχαιότητα οι τυχεροί αθλητές, που κατά την κλήρωση των ζευγαριών στους αγώνες και σε περίπτωση περιττού αριθμού αντιπάλων, έμεναν χωρίς αντίπαλο, έχοντας έτσι τη δυνατότητα να αγωνιστούν στον επόμενο γύρο ξεκούραστοι. Συμβατικά ονομάζεται *έφεδρος* και ο αθλητής –θεατής που συχνά εμφανίζεται στις παραστάσεις των βαρέων αγωνισμάτων. Αυτός υποτίθεται ότι είναι ο νικητής του άλλου ημιτελικού και περιμένει να αγωνιστεί με το νικητή του αγώνα που βρίσκεται μπροστά του. Φαίνεται όμως ότι η παρουσία του δεν είναι τίποτε άλλο από μια εικονογραφική σύμβαση, για να δηλωθεί ο

---

¹⁸⁵ Γενικά πιστεύεται ότι η χρήση του κλαδιού φοίνικα αρχίζει από το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Βλ. E. N. Gardiner, *Greek Athletics, Sports and Festivals* (1910) 76 σημ.1 και H. K. Susserott, *Griechische Plastik des 4. Jhs. v. Chr* (1398, ανατ. 1968) 71 σημ. 143· Κεφαλίδου, *Νικητής: εικονογραφική μελέτη του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού*, Θεσσαλονίκη 1996.

χαρακτήρας του αγωνίσματος ως αποτέλεσμα διαδοχικών αναμετρήσεων μεταξύ των αντιπάλων.

3.3. Διάδοση των αγγείων

Από τους τόπους και τα συμφραζόμενα εύρεσης των ίδιων των αγγείων γνωρίζουμε κυρίως ποια χρήση είχαν και σε ποιες εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής μπορούμε να τα φανταστούμε. Αγγεία έχουν διατηρηθεί κατά καιρούς μέσα στο χρόνο και στις νεκροπόλεις με τις λιγότερο δυνατές φθορές. Τα αγγεία αυτά συνόδευαν τους αθλητές στην τελευταία τους κατοικία για να θυμίζουν τις νίκες τους στην οικογένειά τους.

Οι παναθηναϊκοί αμφορείς της Ομάδας Kuban που βρέθηκαν σε τάφους είναι οι εξής : στη Βεγγάζη (αρ. 2), στην Πραισό (αρ. 3, 22, 30), στον Κεραμεικό (αρ. 7, 26, 31, 32, 39, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 68, 69, 75, 76, 78, 85), στο Καμπάν (αρ. 10), στην Πτολεμαΐδα/Tolmeita (αρ. 17, 18), στην Κυρήνη (αρ. 19), στη Βάρκη (αρ. 20), στον Τάραντα (αρ. 23), στο Κίτιον της Κύπρου (αρ. 57) και στη Ν. Ρωσία (αρ. 60).

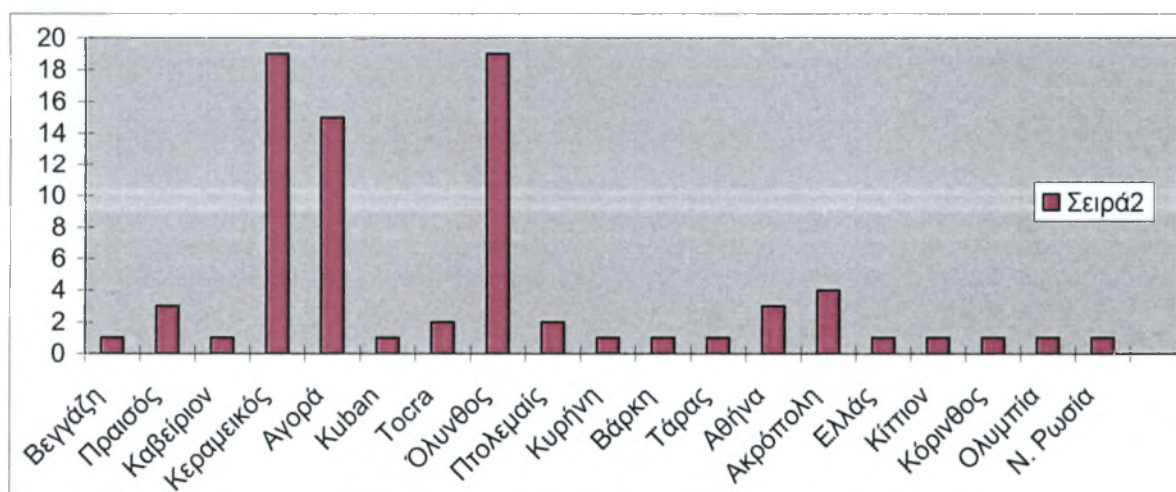
Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ο αριθμός των θραυσμάτων στον Κεραμεικό. Τα παναθηναϊκά αγγεία που προορίζονταν για προσφορά στο νεκρό, τα παρουσίαζαν δίπλα στον τάφο πάνω σε μακριά σανίδα κάτω από την οποία έκαιγε φωτιά. Όση ώρα η φωτιά έκαιγε και έζωνε το ξύλινο βάθρο, τα αγγεία έπεφταν μέσα στον τάφο και έσπαζαν. Γενικότερα, οι παναθηναϊκοί αμφορείς σε τάφους αποτελούσαν το σύμβολο της νίκης του αθλητή και η παρουσία τους εξασφάλιζε στο νεκρό μια συνειδητή ταφική χλιδή. Τέτοιου είδους ταφική μεγαλοπρέπεια συναντάμε στην Κύπρο και τη Ν. Ρωσία.

Ορισμένες πληροφορίες μας παρέχουν τα κεραμικά ευρήματα από οικισμούς και σπίτια. Το ρεύμα των αιώνων πέρασε πάνω από τους οικισμούς με βίαιες καταστροφές και εκκαθαρίσεις. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να καταφύγουμε όχι μόνο στα σποραδικά ευρήματα, αλλά και στους οικιακούς αποθέτες. Κυρίως ισχύει για τις κατοικημένες περιοχές της κλασικής Αθήνας, τα ευρήματα των οποίων παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς δεν

μπορούμε να προσδιορίσουμε τις συγκεκριμένες ανάγκες ενός κέντρου παραγωγής που ξεπερνά σε μεγάλο βαθμό τα στενά τοπικά πλαίσια.

Περιοχές που βρέθηκαν παναθηναϊκά αγγεία της Ομάδας Kuban σε οικίες είναι οι εξής: στην Αγορά (αρ. 8, 9, 14, 43, 44, 45, 46, 63, 64, 71, 72, 73, 74, 77, 87) και στον βορειοελλαδικό χώρο, συγκεκριμένα στην Όλυθο της Χαλκιδικής (αρ. 13, 16, 21, 27, 28, 29, 33, 34, 37, 38, 40, 41, 42, 61, 65, 82, 83, 86, 88). Τα παναθηναϊκά αγγεία που βρέθηκαν σε ακτές προφανώς φυλάγονταν ως αναμνηστικά και αποδεικτικά της νίκης του αθλητή.

Αυτά τα αγγεία γίνονται φορείς συμβολικών νοημάτων όταν τοποθετούνται σε τάφους ή ανατίθενται σε ιερά ως τρόπαια της νίκης. Στο Ιερό, το χώρο που είναι αφιερωμένος στους θεούς, έχουν βρεθεί παναθηναϊκοί αμφορείς της ομάδας Kuban. Πρόκειται για το ιερό της Ακρόπολης των Αθηνών (αρ. 55, 70, 79, 80), της Ολυμπίας (αρ. 59), του Καβείριου της Θήβας (αρ. 5, 6, 24, 35, 36) και της Τοστρα (αρ. 11, 12). Βέβαια, για ορισμένα θραύσματα της Ομάδας Kuban δεν γνωρίζουμε τον ακριβή χώρο της περιοχής που βρέθηκαν. Ο λόγος γίνεται για τον αρ. 56 (Ελλάδα), την Κόρινθο (αρ. 58) και γενικότερα για την Αθήνα (αρ. 25, 67, 81).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ανακεφαλαιώνοντας, διαπιστώνουμε πως τα Παναθήναια, οι παναθηναϊκοί αμφορείς και η Ομάδα Kuban αποτελούν έναν συνδεδετικό κρίκο μεταξύ τους κι αυτό φαίνεται ως εξής: Από τότε που άρχισε να ανθίζει η Αθήνα, άρχισαν να γιορτάζονται με ιδιαίτερη επισημότητα τα Μεγάλα Παναθήναια, ένας ζωτικός τομέας που έγινε κοινή συνείδηση και εμπλούτισε την εικονογραφία των αγγείων, προβάλλοντας πάντοτε στην εμπρόσθια όψη ως κυρίαρχη μορφή, τη θεά Αθηνά. Ως προστάτιδα της πόλης η θεά Αθηνά, είναι και προστάτιδα των κατοίκων της, καθώς και των έργων που παράγονται σε αυτήν. Μάλιστα το μοτίβο αυτό κατά κάποιο τρόπο επιβάλλεται στους παναθηναϊκούς αμφορείς, αφού η εορτή των Παναθηναίων γινόταν αποκλειστικά προς τιμήν της.

Οι παναθηναϊκοί αμφορείς συνδυάζουν την επιβλητική και πολεμική στάση της Αθηνάς στη κύρια όψη του αγγείου, με κάποιο αγώνισμα στη δευτερεύουσα όψη, το οποίο χαρακτήριζε την επιτυχία του νικητή σ' ένα συγκεκριμένο άθλημα. Η στερεότυπη απεικόνιση αυτών των μορφών διατηρήθηκε με τη μελανόμορφη τεχνική ως τα ελληνιστικά χρόνια. Είναι γεγονός ότι πολλοί ζωγράφοι έχουν διακοσμήσει παναθηναϊκά αγγεία και έχουν αποτυπώσει τις δεξιοτεχνίες τους και τις παραλλαγές των δύο όψεων μέσα στο χρόνο. Άλλοτε χαρακτηρίζονται από τη διαφορετική απόδοση της θεάς Αθηνάς και άλλοτε από την ιδιαίτερη απόδοση του αγωνίσματος.

Η μελέτη της Ομάδας Kuban κεντρίζει το ενδιαφέρον όχι τόσο για την απεικόνιση της θεάς Αθηνάς, αφού όπως προαναφέρθηκε, αυτή την περίοδο είναι αδύνατη, αλλά για δύο λόγους: αρχικά για το επίσημα της, το σύμβολο των Τυραννοκτόνων που βοηθά σημαντικά στη χρονολόγηση της Ομάδας Kuban και δεσπόζει σε αρκετούς παναθηναϊκούς αμφορείς αυτής της Ομάδας. Φυσικά έχει μεγάλο ιστορικό υπόβαθρο όπως

αναλύθηκε παραπάνω. Επιπλέον, χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελεί και η απεικόνιση ενός καινούργιου αγωνίσματος, από το οποίο υπάρχουν λίγες ακόμη παραστάσεις, όλες από το τέλος του πέμπτου αιώνα και το πρώτο μέρος του τέταρτου. Ο λόγος γίνεται για το ρίξιμο του ακοντίου από έφιππο, με στόχο μια ασπίδα στερεωμένη σε ένα κοντάρι, ο λεγόμενος *ακοντισμός αφ' ίππου*.

Τέλος, η Ομάδα Kuban τοποθετείται χρονολογικά στη μετάβαση από το τέλος του 5^{ου} στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και το γεγονός αυτό σηματοδοτεί πολλές παρατηρήσεις και αλλαγές τόσο στο σχήμα, όσο και στις παραστάσεις. Την περίοδο αυτή επικρατεί η τάση για δανεισμό τεχνοτροπικών στοιχείων από την κλασική εποχή και προοικονομεί στοιχεία για τη ύστερη κλασική περίοδο.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

- Συντομογραφίες
- Βιβλιογραφία
- Κατάλογος των αγγείων και των θραυσμάτων της Ομάδας Κυβαν
- Χάρτης
- Κατάλογος εικόνων εντός κειμένου
- Κατάλογος εικόνων εκτός κειμένου
- Πίνακας
- Εικόνες

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA Archalogische Anzeiger

AAA Αρχαιολογικά Ανάλεκτα Αθηνών

ABV Beazley Attic Black-figure Vase-painters

ΑΔ Αρχαιολογικόν Δελτίον

AE Αρχαιολογική Εφημερίς

AJA American Journal of Archaeology

Ant. Class. L' antiquite classique

AntK Antike Kunst

ARV Beazley Attic Red-figure Vase-painters

BCH Bulletin de correspondance hellenique

BSA The Annual of the British School at Athens

CVA Corpus Vasorum Antiquorum

GAS Greek Athletic Sports

JdI Jahrbuch des Deutschen Archaologischen

JHS The Journal of Hellenic Studies

Para Beazley Paralipomena Additions to Attic Black-Figure Vase-Painters and to Attic Red-Figure Vase-Painters

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Amyx D. A., “Attic Stelai III”, *Hesperia* 27 (1958).

Ανδρόνικος Μιχάλης, «Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη» 1, 1987, 83, *ΠΑΕ* 1987, σελ. 131.

Βαλαβάνης Πάνος Δ., *Ιερά και Αγώνες στην αρχαία Ελλάδα: Ολυμπία - Δελφοί-Ισθμια - Νεμέα-Αθήνα*, Καπόν, 2004.

Βαλαβάνης Πάνος Δ., *Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Ερέτρια, συμβολή την αττική αγγειογραφία του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ΑΙ*, Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών, 1991.

Βαλαβάνης Πάνος Δ., *Άθλα, αθλητές και έπαθλα*, εκδόσεις Ερευνητές, Αθήνα 1996.

Βαλαβάνης Πάνος Δ., “*La proclamation des vainqueurs aux Panathenees, A propos d’ amphores panathenaiques de Praisos*”, Bulletin de correspondance Hellenique CXIV – 1990, I Etudes Ecole Francaise d’ Athens.

Βαλαβάνης Πάνος, “Saulen, Hahne, Niken und Archonten auf panathenaischen Preisamphoren”, *AA* (1987).

Βαβρίτσα Α., *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη*, Συμπόσιο Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, 5-9 Δεκεμβρίου 1985, Θεσσαλονίκη 1988.

Beazley J.D., *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, Αρχαιολογική Εταιρία Αθηνών, 1949.

Beazley J.D., *A Hoplitodromos Cup*, 1951.

Beazley J.D., “Panathenaica”, *AJA* 47, 1943.

Beazley J.D., *Paralipomena*, Additions to Attic black-figure Vase-painters and to Attic red-figure Vase-painters (δεύτερη έκδοση), 1971.

Bordman John, *Αθηναϊκά μελανόμορφα αγγεία*, Καρδαμίτσα, 1974.

Bordman John, *Ελληνική Πλαστική κλασική περίοδος*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989.

Bordman John, *The history of Greek vases*, Thames and Hudson, Λονδίνο 2001.

- Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr.*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.
- Bentz Martin – Eschbach Norbert (επιμ.), *Panathenaika, Symposion zu den Panathenaischen Preisamphoren Rauischholzhausen 25.11.-29.11.1998*, Verlag Philipp von Zabern . Gegrundet 1785, Mainz, 2001.
- Bentz Martin, “Die Preisamphoren aus dem Mosaikenhaus in Eretria”, *Antike Kunst* 44, 2001, σελ.3-12.
- Bohr E., *Der Schaukelmaler*, Mainz 1982.
- D. von Bothmer, *Wealth of the ancient World*, Fort Worth 1983.
- Brandt J.R., *Panathenaic Prize Amphorae from the sixth century b.C.*, Acta AArt Hist 8, 1978.
- G. von Brauchitsch , *Die Panathenaischen Preisamphoren*, Diss. Jena 1910.
- Braun K.- Haevernick Th. E., *Das Kabirenheiligtum bei Theben IV. Bemalte Keramik und Glas aus dem Kabirenheiligtum bei Theben*, 1981.
- Camp J.M., *The Athenian Agora*, Λονδίνο 1986.
- Cook R.M., *Ελληνική Αγγειογραφία*, Τρίτη έκδοση, πλήρως αναθεωρημένη, Εκδόσεις Καρδαμίτσα – Σειρά «Άρτεμις», Αθήνα 1994.
- Corbett P.E., *The sculpture of the Parthenon*, 1959.
- Coulson W. D. E., Palagia Olga, Shear JR., Shapiro H. A., Frost F. J., *The archaeology of Athens and Attica under the democracy*, Jenifer Neils, “The Panathenaia and Kleisthenic Ideology”, Oxbow Monograph 37, 1994, σελ.151-157.
- Davison, J.A., “Notes on the Panathenaea”, *JHS* 78, (1958) 23.
- Decker Wolfgang, *ο αθλητισμός στην ελληνική αρχαιότητα. Από τους μινωικούς στους Ολυμπιακούς Αγώνες*. Πρόλογος: Βασίλης Φίλιας, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004.
- Deubner L., *Attische Feste*, Βερολίνο 1932.

- Diehl E., *Die Hydria*, 1964.
- Edwards G.R., “Panathenaics of Hellenistic and Roman Times”, *Hesperia* 26, 1957.
- Eschbach Norbert, *Eine Preisamphora in Giessen und Überlegungen zur Kuban-Gruppe*, *JdI* 107, 1992, 33-58.
- Eschbach Norbert, *Statuen auf panathenaischen Preisamphoren des 4 Jhs. V. Chr.*, 1986.
- Forbes C.A., *Neoi: A contribution to a study of Greek Associations*, Middletown 1933.
- Frel J., Panathenaische Preisamphoren, 1973.
- Frel J., “Arx Atheniensium: Panathenaica”, *AAA* 2, 1969, σελ. 377-386.
- Gardiner E.N., *Greek Athletic Sports and Festivals*, 1910.
- Gardiner E.N., *Athletics of the ancient World*, Chicago 1930.
- Garland Robert, *Οι αρχαίοι Έλληνες η καθημερινή τους ζωή*, Βασδέκης, Αθήνα 2001.
- Growther N.B., “Male Beauty Contests in Greece: The Euandria and Euexia”, *L' antiquite classique*, 1985, σελ. 285-291.
- Guarducci M., *Epigrafia Greca II*, Roma 1969.
- Herington C.J., *Athena Parthenos and Athena Polias*, Μάντσεστερ 1955.
- Hooker G.T.W., *Parthenos and Parthenon*, Greece and Suppl., 1903.
- Johnston A.W.-Jones R.E., *Trademarks on Greek vases*, 1979.
- Johnston A.W.-Jones R.E., “The SOS amphora”, *BSA* 73, 1978.
- Kyle Donald G., *Athletics in ancient Athens*, Leiden 1987.
- Κεφαλίδου Ευρυδίκη, Νικητής: εικονογραφική μελέτη του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Lang M.- Crosby M., “Weights, Measures and Tokens”, *The Athenian Agora X*, Princeton 1964, σελ.58.
- Lo Porto F.G., “Tombe di atleti tarentini”, *Atti e memorie della societa Magna Grecia* 8, 1967 σελ.31-96.

- Mattusch Carol C., Donohue A.A., Brauer Amy, “*Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology Boston, August 23-26, 2003*,” Hannah Patricia A., “The Inspiration behind the Athena of the Prize Panathenaic Amphoras”, *Common Ground: Archaeology, Art, Science, and Humanities*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2006, σελ.585-587.
- Meritt B.D., *Greek Inscription: The Athenian councillors*, Princeton, New Jersey: The American School of classical studies at Athens, 1974.
- Mingazzini P., *I vasi della collezione castellani*, 1930.
- Mommsen A., *Feste der Stadt Athen im Altertum*, 1898.
- Moore N.B.-Pease M.Z. Philippides, “Attic Black-figured pottery”, *The Athenian Agora XXIII*, 1986.
- Μπακαλάκης Γ., *Ανασκαφή Στρώμης*, Θεσσαλονίκη 1967, σελ. 50 κ.ε.
- Neils Jennifer και Stephen V. Tracy, *ΤΟΝΑΘΕΝΕΘΕΝΑΘΑΙΟΝ The games at Athens*, Αθήνα, 2003.
- Neils Jennifer (επιμ.), *Goddess and Polis, The Panathenaic festival in ancient Athens*, Hanover and Princeton 1992.
- Neils Jenifer, *Worshipping Athena Panathenaia and Parthenon*, Kyle Donald G., *Gifts and Glory Panathenaic and Other Greek Athletic Prizes*, The University of Wisconsin Press, 1996, σελ. 106-136.
- Neils Jenifer, *Worshipping Athena Panathenaia and Parthenon*, Hamilton Richard, *Panathenaic Amphoras The Other Side*, The University of Wisconsin Press, 1996, σελ. 137-162.
- Neils Jenifer, *Worshipping Athena Panathenaia and Parthenon*, Τιβέριος Μιχάλης, *Shield Devices and Column-Mounted Statues on Panathenaic Amphoras Some Remarks on Iconography*, The University of Wisconsin Press, 1996, σελ.163-174.
- Neils Jennifer, *The Parthenon Frieze*, Cambridge University Press, 2001.
- Noble J.V., *The techniques of painted Attic pottery*, 1966.

- Oakley H. John, Coulson D.E. William, Palagia Olga, *Athenian Potters and Painters*, Βαλαβάνης Πάνος, «Βάκχιος, Κίττος και παναθηναϊκοί αμφορείς. Σκέψεις για τη δομή των αττικών κεραμικών εργαστηρίων του 4^{ου} αι. π.Χ.», *Oxbow Monograph* 67, 1997, σελ. 85-95.
- Oakley H. John, Coulson D.E. William, Palagia Olga, *Athenian Potters and Painters*, Πινακίδου Π. Ελένη, «Ιστορημένα υφάσματα: μια κατηγορία μικρογραφικών παραστάσεων πάνω σε αττικά αγγεία», *Oxbow Monograph* 67, 1997, σελ.297-308.
- Parke H.W., *Οι εορτές στην Αρχαία Αθήνα*, Λονδίνο, 1977.
- Peck W., *Kerameikos III*, 1941.
- Peters K., *Studien zu den panathenaischen Preisamphoren*, Βερολίνο 1941.
- Pritchett W. Kendrick, “Attic Stelai I”, *Hesperia* 22, 1953. Reed N.B., “The euandria contest at the Panathenaia”, *Ancient World* 15.
- Robertson Martin, *Η τέχνη της αγγειογραφίας στην κλασική Αθήνα*, Παπαδήμα, Cambridge University Press 1992.
- Robinson D.M., *Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus, found in 1928 and 1931, Olynthus V*, Βαλτιμόρη 1933.
- Robinson D.M., *Excavations at Olynthus XIII. Vases found in 1934 and 1938*, Βαλτιμόρη 1950.
- Robkin A.L.H., *The Odeion of Perikles: The date of its construction and the Periclean building program*, *Ancient World* 2, 1979.
- Robkin A.L.H., *The Odeion of Perikles. Some observations on its history, form and functions*, University of Washington, Ουάσινγκτον 1976.
- Scheibler Ingeborg, *Ελληνική κεραμική Παραγωγή, εμπόριο και χρήση των αρχαίων Ελληνικών αγγείων*, Αθήνα 1992.
- Schreiber Toby, *Athenian Vase Construction A Potter's Analysis*, The J. Paul Getty Museum Malibu, California, 1999.
- Shapiro H. A., *Art and cult under the tyrants in Athens*, Verlag Philipp Von Zabern – Mainz Am Rhein, 1989.

- Shapiro H. A., “Theseus , Athens and Troizen”, *AA* 1982.
- Smets A., “Groupes chronologiques des amphores panathenaiques inscrites”, *Antiquite classique* 5, 1936, σελ.87-104.
- Sparkes Brian A., *Ερυθρόν και Μέλαν, μελέτες στην αρχαία ελληνική κεραμική*. Παπαδήμα, Αθήνα 2000.
- Sparkes Brian A., *Greek Pottery an introduction*, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη, 1991.
- Sparkes Brian A. και Talcott, L., *Pots and pans of classical Athens (Excavations of Athenian Agora, Picture Book αριθ.1)* Princeton 1958, σελ.8-24.
- Susserott H.K., *Griechische Plastik des IV. Jarhunderts. v. Chr. Untersuchungen zur Zeitbestimmung*, Φρανκφούρτη 1938.
- Thompson H.A., *The Agora of Athens : the history shape and uses of an ancient city center*, Princeton, New Jersey: The American School of classical studies at Athens 1972.
- Thompson H.A., “The panathenaic festival”, *AA* 1961.
- Tyrrell W.B.-F.S. Brown, *Athenian myths and Institutions*, Νέα υόρκη-Οξφόρδη 1991.
- Τζάχου-Αλεξανδρή Όλγα, *Το Πνεύμα και το Σώμα οι Αθλητικοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 15 Μαΐου 1989 – 15 Ιανουαρίου 1990, Αθήνα 1989.
- Τιβέριος Μιχάλης, *Αρχαία αγγεία*, Αθήνα 1996.
- Τιβέριος Μιχάλης, «Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Πέλλα», Αρχαιολογική Εφημερίς περίοδος 5^η, 1991, σελ. 15-44.
- Τιβέριος Μιχάλης, *Ο Λυδός και το έργο του*, Αθήνα 1976.
- Τιβέριος Μιχάλης, *Περίκλεια Παναθήναια, ένας κρατήρας του ζωγράφου του Μονάχου 2335*, Θεσσαλονίκη 1989.

ΑΠΟΔΕΛΤΙΩΣΗ
ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΙ ΑΜΦΟΡΕΙΣ – ΟΜΑΔΑ ΚΟΥΜΠΑΝ¹⁸⁶

406 π.Χ.

- 1) Κοπεγχάγη 13812
Υ:63,5 εκ., Δμ.: 36,5 εκ.
Α: Η Αθηνά ανάμεσα σε δύο δωρικούς κίονες. Επίσημα Νίκη.
Β: πένταθλον – ανακήρυξη των νικητών. Γενειοφόρος άνδρας, 2 αθλητές .
Ομάδα Kuban [Friis Johansen]
CVA 8 (1963), Eschbach, Kuban 54
- 2) Λονδίνο 1903.2-17.1, από την Βεγγάζη
Υ: 57 εκ., Δμ. ποδιού: 15,1 εκ., Δμ.: 33 εκ., Δμ. στομίου: 20 εκ.,
Χρτκ: 20,6 λτ.
Α: Η Αθηνά ανάμεσα σε δύο δωρικούς κίονες, επίσημα Νίκη.
Β: ακοντισμός αφ' ίππου
Ομάδα Kuban [Beazley]
ABV 411,1 , CVA 1 (1925), Beazley, Development 88, Eschbach, Kuban 54,
Luni, Cirenaica 263, Brauchitsch, PPA
- 3) Ηράκλειο 26556, από την Πραισό
Υ: 69 εκ., Δμ. στομίου: 40,5 εκ.
Α: Τμήμα εμβλήματος Αθηνάς με επίσημα Νίκη
Β: Ανακήρυξη των νικητών
Ομάδα Kuban [Valavanis]
Valavanis, Praisos 333ff, Eschbach, Kuban 54
- 4) Giessen S 131
Θραύσμα. Υ Α: 29,5 εκ., Υ Β: 25,1 εκ.
Α: Τμήμα Αθηνάς
Β:αρματοδρομία
Κοντά στην Ομάδα Kuban [Eschbach]
Eschbach, Kuban 34ff
- 5) Αθήνα, από το Καβείριον των Θηβών
Θραύσμα. Υα: 3εκ., Υβ: 3,6 εκ.

---

¹⁸⁶ Ο κατάλογος βασίστηκε στον κατάλογο του M. Bentz , *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr.*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998, σελ. 156-163, απ' όπου και η σχετική αριθμηση.

A: Στροφή Αθηνάς, στρέφει το πόδι της
Κοντά στην Ομάδα Kuban [Braun]
Braun-Haevernick, Kabirion 89

6) Αθήνα από το Καβείριον των Θηβών
Θραύσμα. Υ: 7,8 εκ.
A: Σώζεται αποσπασματικά η μορφή της Αθηνάς
Ομάδα Kuban
Braun-Haevernick, Kabirion 89

7) Κεραμεικός ΡΑ 734, από τον Κεραμεικό της Αθήνας
Θραύσμα. Υ: 14,3 εκ.
A: Τμήμα Αθηνάς και του εμβλήματός της με επίσημα Νίκη
Ομάδα Kuban

8) Αγορά Ρ 492, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Υ: 6,8 εκ.
A: Τμήμα από την κεφαλή, το κράνος και του εμβλήματος της
Αθηνάς με επίσημα Νίκη.
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Eschbach, Kuban 55

9) Αγορά Ρ 19481, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Υ: 5,2 εκ.
A: Τμήμα από την κεφαλή της Αθηνάς
Ομάδα Kuban [Moore]
Agora XXIII, Eschbach, Kuban 55

402 και 398 π.Χ.

10) St. Petersburg Ku. 1913.4/389 Λένιγκραντ (17553), από Kuban
A: Η Αθηνά ανάμεσα σε 2 δωρικούς κίονες με πετεινούς. Επίσημα
άστρο
B: Πυγμαχία. Δύο πυγμάχοι, αριστερά ο Έφεδρος, κριτής του αγώνα
και δεξιά ένας τρίτος αθλητής παρακολουθεί.
Ομάδα Kuban [Beazley]
ABV 411,2, Beazley, Development 88, Eschbach, Kuban 55, Smets,
PPA, AA 1914,287

- 11) Λονδίνο Β 606, Από Τοσρα
Υ: 67 εκ., Δμ. ποδιού: 16,2 εκ., Δμ.: 40 εκ., Δμ. στομίου: 20,3 εκ.,
Χρτκ.:33 λτ.
Α: Η Αθηνά ανάμεσα σε 2 δωρικούς κίονες με πετεινούς. Επίσημα
άστρο
Β: αρματοδρομία
Ομάδα Kuban [Beazley]
ABV 411, CVA 1 (1925) III Hf, Eschbach, Kuban 55, Brauchitsch
PPA, Luni, Cirenaica 260
- 12) Λονδίνο Β 605, από Τοσρα
Υ: 72,5 εκ., Δμ. ποδιού: 16,2 εκ., Δμ.: 40 εκ., Δμ. στομίου: 20,8 εκ.,
Χρτκ.: 37,8λτ.
Α: Η Αθηνά ανάμεσα σε 2 δωρικούς κίονες με πετεινούς. Επίσημα
Τυραννοκτόνοι
Β: Πένταθλον. 2 αθλητές και ένας γενειοφόρος άνδρας (κριτής
αγώνα) που κρατά ένα κλαδί φοίνικος
Ομάδα Kuban [Beazley]
ABV 411,4, CVA 1(1925) III He, Peters PPA 97, Eschbach, Kuban
55, Brauchitsch PPA, Luni, Cirenaica 261, Smets, PPA, Susserott,
Plastic 69 f, MonInst X (1874-780
- 13) Θεσσαλονίκη 34.352, από Όλυνθο
Θραύσμα. Δμ. στομίου: 20,6 εκ.,
Α: Τμήμα από την Αθηνά και το επίσημά της
Ομάδα Kuban [Beazley]
ABV 411,5, Olynth XIII 65f, Eschbach, Kuban 55
- 14) Αγορά Ρ 496, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Υ: 6,2 εκ.,
Α: Τμήμα του κράνους της Αθηνάς και τμήμα με γλωσσωτό κόσμημα
Ομάδα Kuban;
Eschbach, Kuban 55
- 15) Οξφόρδη 1966. 935, άγνωστης προέλευσης
Θραύσμα. Υ: 4,7 εκ.
Α: Τμήμα της περιβολής της Αθηνάς
Ομάδα Kuban [Beazley]
ABV 411 b, CVA 3 (1975), J. D. Beazley, Panathenaika, AJA 47,
1943, 453f, Eschbach, Kuban 55

- 16) Θεσσαλονίκη 34. 357 (I), από την Όλυνθο
Θραύσμα.
A: Τμήμα του επισήματος
Κοντά στην Ομάδα Kuban [Beazley]
ABV 412, Olynth XIII 64, Eschbach, Kuban 55, Robinson, Olynth
XIII
- 17) Hildesheim 1253, από Πτολεμαΐδα (Tolmeita, Αίγυπτο?)
Υ: 68,5 εκ., Δμ. ποδιού: 16,5 εκ., Δμ.: 41 εκ., Δμ. στομίου:20,2 εκ.,
Χρτκ.:35,9 λτ.,
A: Η Αθηνά ανάμεσα σε 2 δωρικούς κίονες με πετεινούς .Επίσημα
Τυραννοκτόνοι
B: Τρεις αθλητές τρέχουν με απόσταση μεταξύ τους [Peters]
ABV 412, Peters, JdI 145, Beazley, Development 89, Eschbach,
Kuban 56, Smets, PPA, Luni, Cirenaica 261, AA 1917, 77 ff.
- 18) Hildesheim 1254, από Πτολεμαΐδα /Tolmeita, (Λιβύη)
Υ: 67 εκ., Δμ. ποδιού: 14,7 εκ., Δμ.: 40 εκ., Δμ. στομίου:20,5 εκ.,
Χρτκ.:35,1 λτ.,
A: Η Αθηνά ανάμεσα σε 2 δωρικούς κίονες με πετεινούς. Επίσημα
Τυραννοκτόνοι
B: αρματοδρομία [Peters]
ABV 412, Peters, JdI 45, Beazley, Development 89, Eschbach,
Kuban 56, Luni, Cirenaica 261, AA 1919, 77 ff
- 19) Κυρήνη, από την Κυρήνη (νεκρόπολη)
A: Δημοσίευτο
B: Τρεις αθλητές τρέχουν με απόσταση μεταξύ τους
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Eschbach, Kuban 56, Luni, Cirenaica 260
- 20) Κυρήνη, από τη Βάρκη
Υ: 62 εκ., Δμ. ποδιού: 16 εκ., Δμ.: 40 εκ.,
A: Η Αθηνά ανάμεσα σε 2 δωρικούς κίονες με πετεινούς. Επίσημα
στεφάνι
B: Τρεις αθλητές τρέχουν με απόσταση μεταξύ τους
Ομάδα Kuban
PA 1993, 91 ff

394; π.Χ.

- 21) Θεσσαλονίκη 34.267, από την Όλυνθο, οικεία του Διονύσου
Υ (χωρίς το πόδι): 43 εκ., Δμ.: 18 εκ.,
Α: Η Αθηνά ανάμεσα σε 2 δωρικούς κίονες με πετεινούς. Επίσημα στεφάνι
Β: Πυγμαχία. Δύο πυγμάχοι και ένας κριτής αγώνων
Κοντά στην Ομάδα Kuban [Beazley]
ABV 412,3, Olynth XIII 59ff, Eschbach, Statuen Kat.3, Eschbach, Kuban 56
- 22) Ηράκλειο 26554, από την Πραισό, σε τάφο 1935
Υ: 69 εκ., Δμ.:37 εκ., Δμ.στομίου:21 εκ.,
Α: Η Αθηνά ανάμεσα σε δωρικούς κίονες με πετεινούς και στεφάνι, επίσημα στεφάνι
Β: Πυγμαχία. (ανακήρυξη νικητών). Στεφάνωμα αθλητών σε κόμβο ξιφολογχών και κλαδί από τον κριτή αγώνων. Αθλητές περπατούν με ζώνη.
Ομάδα Kuban [Valavanis]
Eschbach, Statuen Kat.4, Valavanis, Praisos 327ff, Eschbach, Kuban 56
- 23) Τάραντας 112351, από τον Τάραντα
Θραύσμα. Υ: 11 εκ.
Α: Τμήμα Αθηνάς και κίονα
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Eschbach, Kuban 56, Lo Porto, Magna Grecia 94
- 24) Θήβα Κ 3-5, από το Καβείριον της Θήβας
Θραύσμα. Υ: 4 εκ.
Α: Τμήμα του επισήματος
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Eschbach, Kuban 56, Braun-Haevernick, Kabirion 89
- 25) Tubingen, S./ 101648 α, από την Αθήνα
Θραύσμα. Υ: 9,7 εκ.
Α: Κεφαλή και στήθος της Αθηνάς. Το υπόλοιπο: δόρυ και έμβλημα
Ομάδα Kuban [Wallenstein]
CVA 2 (1978), Eschbach, Kuban 56
- 26) Κεραμεικός ΡΑ 448, από τον Κεραμεικό της Αθήνας
Θραύσμα.

- A: Κεφαλή της Αθηνάς
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Eschbach, Statuen Kat.14, Eschbach, Kuban 57
- 27) Θεσσαλονίκη 34.357 (c), από την Όλυνθο
Θραύσμα.
A: Τμήμα του εμβλήματος της Αθηνάς, πετεινοί με στεφάνι
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Olynth XIII 64, Eschbach, Kuban 57
- 28) Θεσσαλονίκη 34.357 (D), από την Όλυνθο
Θραύσμα
A: «Huftbereich»
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Olynth XIII 64, Eschbach, Kuban 57
- 29) Πολύγυρος 8.29, από την Όλυνθο
Υ: 63 εκ., Δμ.: 38,2 εκ.
A: Η Αθηνά ανάμεσα σε κίονες, πετεινοί και κλαδιά, τμήμα Γιγαντομαχίας από τον πέπλο της θεάς. Το επίσημα είναι Νίκη.
B: Πυγμαχία. Δύο πυγμάχοι με ζώνη, γενειοφόρος άνδρας με κλαδί φοίνικος.
Κοντά στην Ομάδα Kuban [Beazley]
ABV 412,3, Olynth V 87ff, Olynth XIII 60, Eschbach, Statuen Kat.5, Eschbach, Kuban 57, M. Tiverios: The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy. Proceedings of an International Conference, Athens 1992 (1994) 135 ff
- 30) Ηράκλειο 26555, από την Πραισό
Υ: 68,5 εκ., Δμ.:35,5 εκ., Δμ. στομίου:22 εκ.,
A: Η Αθηνά ανάμεσα σε δωρικούς κίονες μόνο «halbhock»
B: Πυγμαχία. Δύο στεφανωμένοι πυγμάχοι και ο κριτής του αγώνα
Ομάδα Kuban [Valavanis]
Eschbach, Statuen Kat.2, Valavanis, Praisos 331 ff, Eschbach, Kuban 56
- 31) Κεραμεικός PA 494/5, από τον Κεραμεικό της Αθήνας
A: Μέρος του σώματος κι ενός ιωνικού κιονοκράνου
B: Σώζονται τα πόδια ενός αθλητή, στο χρώμα φοινικικό κλαδί, τμήμα μιας περιβολής
Ομάδα Kuban

- 32) Κεραμεικός PA 528, από τον Κεραμεικό της Αθήνας
Θραύσμα. Υ: 7 εκ.
Α: Μεγάλη εικόνα με Επίσημα
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Eschbach, Statuen Kat.7, Eschbach, Kuban 56
- 33) Θεσσαλονίκη 34.357 (B, B'), από την Όλυνθο
Θραύσμα.
Α: Τμήμα επισήματος, επάνω τμήμα ενός πετεινού με στεφάνι
Β: Αγώνας. Κεφάλι και ώμος ενός αθλητή
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Olynth XIII 64, Eschbach, Statuen Kat.8, Eschbach, Kuban 57
- 34) Θεσσαλονίκη 34.357 (K), από την Όλυνθο 'στοά συνελεύσεων'
Θραύσμα. Υ: 7 εκ.
Α: δωρικό κιονόκρανο και τμήμα του επισήματος
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Olynth XIII 65, Eschbach, Statuen Kat.9, Eschbach, Kuban 57
- 35) Θήβα K 1509, 483, από το Καβείριον της Θήβας
7 θραύσματα.
Α: Τμήμα Αθηνάς και δωρικοί κίονες. Επίσημα Νίκη
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Eschbach, Statuen Kat.6, Eschbach, Kuban 57, Braun-Haevernick,
Kabirion 89
- 36) Αθήνα από το Καβείριον της Θήβας
Θραύσμα. Υ: 3,5 εκ.
Α: Περιβολή και Επίσημα
Ομάδα Kuban
Braun-Haevernick, Kabirion 90
- 37) Θεσσαλονίκη 34.357 (F, F'), από την Όλυνθο
Θραύσμα.
Α: Τμήμα του επισήματος και άκρη του εμβλήματος της Αθηνάς.
Επίσημα Νίκη
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Olynth XIII 64, Eschbach, Statuen Kat.1, Eschbach, Kuban 55
- 38) Θεσσαλονίκη 34.358, από την Όλυνθο
Θραύσμα. (λαιμός, Α)
Α: Τμήμα ενός πετεινού
Κοντά στην Ομάδα Kuban [Beazley]

ABV 411,2, Olynth XIII 63

39) Κεραμεικός PA 161, από τον Κεραμεικό της Αθήνας
Θραύσμα Υ: 7,7 εκ.

Α: Κεφαλή της Αθηνάς, ανώτερο μέρος πετεινού
Ομάδα Kuban

40) Θεσσαλονίκη 34.357 (J), από την Όλυνθο
Θραύσμα. Υ: 4,1 εκ.

Α: Τμήμα ενός κίονα με ιωνικό κιονόκρανο
Ομάδα Kuban
Olynth XIII 65

41) Θεσσαλονίκη 34.357 (E), από την Όλυνθο
Θραύσμα.

Α: δωρικό κιονόκρανο
Ομάδα Kuban
Olynth XIII 64

42) Θεσσαλονίκη 34.357 (G, G'), από την Όλυνθο
Θραύσμα.

Β: Αγένειος μορφή με ένδυμα επάνω
Ομάδα Kuban [Eschbach]
Olynth XIII 64, Eschbach, Kuban 57

Θραύσματα Α όψη: 410-390 π.Χ.

43) Αγορά P 2989, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Πλάτος: 5,5 εκ.

Α: Τμήμα του προσώπου και του εμβλήματος της Αθηνάς
Agora XXIII

44) Αγορά P 5224, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Υ(ανωτ.): 9,4 εκ.

Α: Τμήμα της Αθηνάς, επίσημα αστέρι
Agora XXIII

45) Αγορά P 20112, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Υ(ανωτ.): 5,7 εκ.

A: Πόδι και τμήμα περιβολής της Αθηνάς
Agora XXIII

- 46) Αθήνα, από την Αγορά της Αθηνάς
Θραύσμα. Υ: 7,5 εκ.
A: Κομμάτι περιβολής της Αθηνάς και Αμαζονομαχία σε λευκό
M. Tiverios: *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy Proceedings of an International Conference*, Athens 1992 (1994)
Ομάδα Kuban
- 47) Κεραμεικός PA 52, από τον Κεραμεικό της Αθηνάς
Θραύσμα. Υ: 7,4 εκ.
A: Κεφαλή και άκρη της περιβολής της Αθηνάς
- 48) Κεραμεικός PA 162, από τον Κεραμεικό της Αθηνάς
Θραύσμα.
A: πόδι και το χαμηλότερο τμήμα της περιβολής της Αθηνάς και τμήμα του κίονα
B: Αγώνας δρόμου. Σώζονται πόδια από δύο δρομείς
- 49) Κεραμεικός PA 196, από τον Κεραμεικό της Αθηνάς
Θραύσμα. Υ: 7 εκ.
A: άκρη της Αθηνάς
- 50) Κεραμεικός PA 193 A, από τον Κεραμεικό της Αθηνάς
Θραύσμα. Υ: 4,1 εκ
A: « L. SP. »
- 51) Κεραμεικός PA 536, από τον Κεραμεικό της Αθηνάς
Θραύσμα. Υ: 5,2 εκ.
A: Τμήμα περιβολής της Αθηνάς
- 52) Κεραμεικός PA 695, από τον Κεραμεικό της Αθηνάς
Θραύσμα. Υ: 7 εκ.
A: άκρη της Αθηνάς και το ανώτερο τμήμα του κίονα
- 53) Κεραμεικός PA 738, από τον Κεραμεικό της Αθηνάς
Θραύσμα. Υ: 10,6 εκ.
A: χέρι και κεφαλή της Αθηνάς και κίονας
- 54) Αθήνα από Kabirion
Θραύσμα. Υ: 12,9 εκ.

- A: τμήμα περιβολής της Αθηνάς
Braun-Haevernick, Kabirion 90
- 55) Ακρόπολη 110,5, από την Ακρόπολη των Αθηνών
Θραύσμα. Υ: 6 εκ.
A:Κεφαλή, άνω τμήμα του σώματος και κομμάτι του εμβλήματος της Αθηνάς
- 56) Χαϊδελβέργη 244, από την Ελλάδα
Θραύσμα. Υ: 5,9 εκ.
A: το ανώτερο σημείο του ποδιού της Αθηνάς
CVA 1 (1954)
- 57) Κίτιον 4940, από το Κίτιον της Κύπρου
Θραύσμα. Υ: 6,41 εκ.
A: Μέρη από το έμβλημα της Αθηνάς και από δωρικό κίονα
M. Robertson: Excavations at Kition IV (1981)
- 58) Κόρινθος C-1985-97, από την Κόρινθο
Θραύσμα. Υ: 4,7 εκ.
A: Άνω τμήμα του σώματος, άκρα του εμβλήματος και τμήμα του λαιμού της Αθηνάς
- 59) Ολυμπία, από Ολυμπία
Θραύσμα.
A: άκρα του εμβλήματος της Αθηνάς (?) και επίσημα
- 60) Οξφόρδη 1966.936, από τη Νότια Ρωσία
A: Τμήμα της αιγίδας και του εμβλήματος της Αθηνάς
Κοντά στην Ομάδα Kuban [Beazley]
J. D. Beazley, AJA 47, 1943, 453f, CVA 3 (1975), Eschbach, Kuban 55
- 61) Θεσσαλονίκη 34.357 (L), από την Όλυνθο
Θραύσμα. Υ: 6 εκ.
A: Τμήμα του κάτω μέρους του κίονα
Olynth XIII 65
- 62) Θήβα K-, από το Καβείριον της Θήβας
Θραύσμα
A: Κράνος της Αθηνάς, ανθέμια
Braun-Haevernick, Kabirion 92

- 63) Αγορά P 20110, από την Αγορά της Αθήνας
 Θραύσμα. (Λαιμός) Υ: 10,2 εκ.
 Α: Διακόσμηση στο λαιμό με αλυσίδα λωτού/ανθέμια
 Ομάδα Kuban [Moore;]
 Agora XXIII, Eschbach, Kuban 58,
- 64) Αγορά P 497, από την Αγορά της Αθήνας
 Θραύσμα. Υ: 6,9 εκ.
 Α: τμήμα του λοφίου του κράνους της Αθηνάς
 Ομάδα Kuban [Talcott, Philippaki]
 Eschbach, Kuban 58
- 65) Θεσσαλονίκη 34.357 (Α), από την Όλυνθο
 Θραύσμα. (Λαιμός, Ώμος)
 Α: Τμήμα ανθεμίου και γλωσσωτό κόσμημα
 Κοντά στην Ομάδα Kuban [Beazley]
 ABV 411,1, Olynth XIII 63f, Eschbach, Kuban 58

Θραύσματα Β όψη: 410-390 π.Χ.

- 66)) Κεραμεικός PA 560, από τον Κεραμεικό της Αθήνας
 Θραύσμα. Υ: 6,3 εκ.
 Β: επάνω τμήμα ενός κριτή αγώνα
- 67) Κεραμεικός PA 445 K, από Αθήνα
 Θραύσμα. Υ: 5,5 εκ.
 Β: Κεφάλι και ώμος ενός κριτή αγώνα
- 68) Κεραμεικός PA 559, από τον Κεραμεικό της Αθήνας
 Θραύσμα. Υ: 9,2 εκ.
 Β: Ανακήρυξη νικητών (αρματοδρομία?). Στεφάνωμα νικητή με
 λευκή περιβολή και κριτής αγώνα
- 69) Κεραμεικός PA 576/577, από τον Κεραμεικό της Αθήνας
 Θραύσμα. Υ: 16,5 εκ.
 Β: Δύο στεφάνια και κριτής αγώνα με κλαδί
- 70) Ακρόπολη 1123, από την Ακρόπολη των Αθηνών
 Θραύσμα. Υ: 4,5 εκ.
 Β: Κεφάλι ενός στεφανωμένου αθλητή

- 71) Αγορά P 27794, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Υ: 9,1 εκ.
Β: Κεφάλι ενός αθλητή
Agora XXIII
- 72) Αγορά P 22926, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Υ(ανωτ.): 21,6 εκ., σώμα: 6,3 εκ., πόδι: 2,2 εκ.
Β: Τρέξιμο μικρής απόστασης
Agora XXIII
- 73) Αγορά P 27371, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Υ(ανωτ.): 13 εκ.
Β: Τρέξιμο μικρής απόστασης. Το υπόλοιπο ένας δρομέας.
Agora XXIII
- 74) Αγορά P 20379, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Υ ανωτ.α:11, β:12,7 εκ.
Β: Πυγμαχία. Δύο πυγμάχοι αγένειοι
Agora XXIII
- 75) Κεραμεικός PA 47, από τον Κεραμεικό της Αθήνας, 1914
Θραύσμα. Υ:8εκ.
Β: Τρέξιμο μικρής απόστασης. Τμήμα από δύο δρομείς
- 76) Κεραμεικός PA 67, από τον Κεραμεικό της Αθήνας, 1917
Θραύσμα. Υ: 6,2εκ.
Β: αρματοδρομία. Τμήμα ενός άρματος
- 77) Αγορά P127, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Υ ανωτ.:6,9 εκ.
Β: αρματοδρομία. Μπροστινό τμήμα από το κάτω μέρος του αγγείου.
Agora XXIII
- 78) Κεραμεικός PA 176, από τον Κεραμεικό της Αθήνας
Θραύσμα. Υ: 5 εκ.
Β: Αρματοδρομία. Τμήμα ενός άρματος κι ενός αλόγου.
- 79) Ακρόπολη 1121, από την Ακρόπολη των Αθηνών
Θραύσμα.
Β: Άνω τμήμα ενός κριτή αγώνα

- 80) Ακρόπολη 1122, από την Ακρόπολη των Αθηνών
Θραύσμα. Υ: 9,6 εκ.
Β: τμήμα από το κεφάλι και το άνω τμήμα ενός κριτή αγώνα.
Frel, Arx 386
- 81) Χαϊδελβέργη 243, από την Αθηνά
Θραύσμα. Υ: 6 εκ.
Β: Άνω τμήμα ενός στεφανωμένου άνδρα με ένδυμα από πάνω,
πίσω του έμβλημα και δόρυ
CVA 1 (1954)
- 82) Θεσσαλονίκη 8.31, από την Όλυνθο, στο κέντρο της πόλης
Θραύσμα. Υ: 17εκ
Β: κριτής αγώνα με κλαδί
Olynth V 87
- 83) Θεσσαλονίκη 8.30, από την Όλυνθο, στο κέντρο της πόλης
Θραύσμα. Υ: 12εκ
Β: πόδια των αθλητών και του κριτή του αγώνα
Olynth V 87
- 84) Θήβα A 387, από το Καβείριον της Θήβας
Θραύσμα. Υ: 5,8 εκ
Β: Τμήμα περιβολής ενός κριτή αγώνα ?
Eschbach, Kuban 58
- 85) Κεραμεικός PA 172, από τον Κεραμεικό της Αθήνας
Θραύσμα. Υ:6,8 εκ.
Β: τμήμα ενός κριτή αγώνα και ενός αθλητή
Braun-Haevernick, Kabirion 90
- 86) Θεσσαλονίκη 113, από την Όλυνθο
Θραύσμα. Υ: 7,7 εκ
Β: Άνω τμήμα και κεφάλι ενός στεφανωμένου αθλητή
Olynth V 87
- 87) Αγορά P 4304, από την Αγορά της Αθήνας
Θραύσμα. Υ(ανωτ.): 6 εκ.
Β: τμήμα ενός αθλητή
Agora XXIII
- 88) Θεσσαλονίκη 34.357 (M-N), από την Όλυνθο, σε στοά συνελεύσεων
Θραύσμα.

A: Το επάνω μέρος ενός κίονα και η βάση
B: πόδι ενός πυγμάχου ή παλαιστής.
Olynth XIII

Χάρτης: περιοχές εύρεσης παναθηναϊκών αμφορέων¹⁸⁷

¹⁸⁷ Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr.*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ *ΕΝΤΟΣ* ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Μέρος Πρώτο

- I. Πλάνο της Αγοράς, 400 π.Χ., σελ.14. Camp J.M., *The Athenian Agora*, Λονδίνο 1986.
- II. Παρθενών-Ζωφόρος. Νότια πλευρά, ανατολικό άκρο. *Θαλλοφόροι*, σελ.16. Neils Jennifer, *The Parthenon Frieze*, Cambridge University Press, 2001.
- III. Παρθενών-Ζωφόρος. Βόρεια πλευρά, ανατολικό άκρο. *Σκαφηφόροι*, σελ.16. Neils Jennifer, *The Parthenon Frieze*, Cambridge University Press, 2001.
- V. Παρθενών-Ζωφόρος, ανατολική πλευρά. Άνδρας ίσως ο Άρχων βασιλεύς, δέχεται τον πέπλο από την *αρρηφόρο*, μικρό κορίτσι που έχει την φροντίδα για τον πέπλο, σελ.20. Neils Jennifer, *The Parthenon Frieze*, Cambridge University Press, 2001.
- VI. Παναθηναϊκός αμφορέας με κιθαριστή, 550-540 π.Χ., Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο B 139, σελ.26. Αττικός ερυθρόμορφος αμφορέας του Ζωγράφου του Ανδοκίδη 530π.Χ.. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου, σελ.27. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.
- VII. Αττικός μελανόμορφος αμφορέας παναθηναϊκού σχήματος. Παρίσι, Cabinet des Medailles 243, σελ.29. Coulson W. D. E., Palagia Olga, Shear JR., Shapiro H. A., Frost F. J., *The archaeology of Athens and Attica under the democracy*, Jenifer Neils, “The Panathenaia and Kleisthenic Ideology”, Oxbow Monograph 37, 1994.
- VIII. Παναθηναϊκός αμφορέας του ζωγράφου του Κλεοφράδη 490 π.Χ. σελ. 30. Coulson W. D. E., Palagia Olga, Shear JR., Shapiro H. A., Frost F. J., *The archaeology of Athens and Attica under the democracy*, Jenifer Neils, “The Panathenaia and Kleisthenic Ideology”, Oxbow Monograph 37, 1994.

IX. Προτομή νικηφόρου οπλιτόδρομου, νόμισμα της πόλης Κυζίκου στη Μ. Ασία, σελ. 31. Decker Wolfgang, *ο αθλητισμός στην ελληνική αρχαιότητα. Από τους μινωικούς στους Ολυμπιακούς Αγώνες*. Πρόλογος: Βασίλης Φίλιας, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004.

X. Νικητής λαμπαδηδρομίας στέκεται δίπλα σε βωμό και κρατά στο αριστερό του χέρι αναμμένη λαμπάδα. Στο κεφάλι φορά διάδημα με λογχοειδείς απολήξεις. Από δεξιά έρχεται μια Νίκη που προσφέρει ταινία στο νικητή. Στα άκρα δύο στεφανωμένοι αξιωματούχοι με ιμάτιο και ραβδί παρακολουθούν τη σκηνή. Κωδωνόσχημος κρατήρας, 410-400 π.Χ. Φλωρεντία, Αρχαιολογικό Μουσείο, σελ.33. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

XI. Περίκη με χορευτή πυρρίχης και αυλητή αποδοσμένο στο ζωγράφο του Θησέα, 500 π.Χ., σελ.34. Neils Jennifer (επιμ.), *Goddess and Polis, The Panathenaic festival in ancient Athens*, Hanover and Princeton 1992.

XII. Και τα τρία έπαθλα που ελάμβαναν οι νικητές των παναθηναϊκών αγώνων απεικονίζονται στο πάνω μέρος της τιμητικής στήλης: στεφάνι, παναθηναϊκός αμφορέας και κλαδί φοίνικα (126/7 μ.Χ.). Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο, σελ.35. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Μέρος Δεύτερο

- I.** Halle, ευρ, 560: παναθηναϊκός αμφορέας, μη αποδοσμένος σε ζωγράφο, που μοιάζει με τη δουλειά του Λυδού. σελ. 45. J.D. Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, Αθήνα 1993.
- II.** Πώμα παναθηναϊκού αμφορέα από την Ερέτρια, σελ.46. Βαλαβάνης Πάνος Δ., *Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Ερέτρια, συμβολή την αττική αγγειογραφία του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ΑΙ*, Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών, 1991.
- III.** Παναθηναϊκός αμφορέας τύπου SOS σελ. 48, Neils Jennifer (επιμ.), *Goddess and Polis, The Panathenaic festival in ancient Athens*, Hanover and Princeton 1992.
- IV.** Λονδίνο B 130: παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Burgon, σελ. 49. J.D. Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, Αθήνα 1993.
- V.** Λονδίνο B 134: παναθηναϊκός αμφορέας του ζωγράφου του Ευφίλητου, σελ.50. J.D. Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, Αθήνα 1993.
- VI.** Λονδίνο B 133: παναθηναϊκός αμφορέας του ζωγράφου του Ευχαρίδη, σελ. 51. J.D. Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, Αθήνα 1993.
- VII.** Λονδίνο B 606: παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας του Kuban. J.D. Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, Αθήνα 1993.
- VIII.** Λονδίνο B 604: παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας του Κίττου, σελ. 52. J.D. Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, Αθήνα 1993.
- IX.** Λονδίνο B 611: παναθηναϊκός αμφορέας της σειράς του Νικομάχου, σελ. 52. J.D. Beazley, *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, Αθήνα 1993.
- X.** Παναθηναϊκός αμφορέας του Ζωγράφου της Αιώρας, σελ. 58. Bordman John, *Αθηναϊκά μελανόμορφα αγγεία*, Καρδαμίτσα, 1974.
- XI.** Οικεία στην Ερέτρια, σελ. 66. Bentz Martin, “Die Preisamphoren aus dem Mosaikenhaus in Eretria”, *Antike Kunst* 44, 2001.

XII. Ψευδοπαναθηναϊκός αμφορέας R 230, σελ 69. L' Olympisme dans l' antiquite III, 20 Janvier 1998, Musee Olympique 1, Quai d' Ouchy CH- 1001 Lausanne.

XIII. Ψευδοπαναθηναϊκός αμφορέας R 231, σελ 70. L' Olympisme dans l' antiquite III, 20 Janvier 1998, Musee Olympique 1, Quai d' Ouchy CH- 1001 Lausanne.

Μέρος Τρίτο

I. Πολύγυρος 8.29: Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban, σελ.77. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr.*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

II. Σχεδιαστική απόδοση του πέπλου της Αθηνάς από τον παναθηναϊκό αμφορέα του Πολυγύρου 8.29, σελ. 78. Μ. Τιβέριος, *Θησεύς και Παναθήναια*, 1994.

III. Νόμισμα της Κυζίκου από ήλεκτρο, με παράσταση των Τυραννοκτόνων 3. Γύρω στο 430-420, Λονδίνο, Εκμαγείο, σελ. 84. Bordman John, *Ελληνική Πλαστική κλασική περίοδος*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989.

IV. Λεπτομέρεια από μαρμάρινο θρόνο (θρόνος Elgin) με παράσταση των Τυραννοκτόνων 3. Γύρω στο 300, Malibu 74.AA, 12, σελ. 84. Bordman John, *Ελληνική Πλαστική κλασική περίοδος*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989.

V. Λονδίνο B 605: παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban, σελ. 86. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr.*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Εικ.1. Ο Θησεύς, ο μεγάλος ήρωας της Αττικής δεν ήταν δυνατόν να μην εμπλακεί στον ιδρυτικό μύθο των Παναθηναίων. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου του Κόδρου με την παράσταση των άθλων του Θησεύως (440-430 π.Χ.), Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα*, Αθήνα, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.2. Φανταστική ζωγραφική απεικόνιση από τον Τραυλό της παναθηναϊκής πομπής, καθώς διασχίζει την Αρχαία Αγορά, μπροστά στο ναό του Άρεως και το Ωδείο του Αγρίππα. Προηγείται το παναθηναϊκό πλοίο με τον πέπλο αναρτημένο στον ιστό του. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.3. Ζωφόρος Παρθενώνα: *οι υδροφόροι*. Neils Jenifer, *The Parthenon frieze*, Cambridge University Press, 2001.

Εικ.4. Διάγραμμα ύφανσης στον αργαλειό. Neils Jennifer (επιμ.), *Goddess and Polis, The Panathenaic festival in ancient Athens*, Hanover and Princeton 1992.

Εικ.5. Δυτική Ζωφόρος του Παρθενώνα: *ιππείς*. Neils Jenifer, *The Parthenon frieze*, Cambridge University Press, 2001.

Εικ.6. Αποβάτη δρόμο απεικονίζει το τμήμα του αναγλύφου από τον Ωρωπό, με τον οπλίτη έτοιμο να πηδήξει από το κινούμενο άρμα (400 π.Χ.), Αθήνα Αρχαιολογικό Μουσείο. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.7. Λίθος της ανατολικής ζωφόρου του Παρθενώνα με τρεις Ολύμπιους θεούς: τον Ποσειδώνα, τον Απόλλωνα, και την Άρτεμη. Στην ανατολική ζωφόρο απεικονίζεται η κορύφωση της γιορτής των Παναθηναίων, με τους θεούς να παρακολουθούν την παράδοση του πέπλου. Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.8. Μαρμάρινη επιγραφή *IG II² 2311*, 370 π.Χ. που παρουσιάζει τον αριθμό των επάθλων στα Παναθήναια. Επιγραφικό μουσείο. Αθήνα. Τζάχου-Αλεξανδρή Όλγα, *Το Πνεύμα και το Σώμα οι Αθλητικοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 15 Μαΐου 1989 – 15 Ιανουαρίου 1990, Αθήνα 1989.

Εικ.9. Το Ωδείο του Περικλέους και το θέατρο του Διονύσου. Πλάνο της Robkin (1979). Β. Λαμπρινουδάκης, *Οικοδομικά προγράμματα στην αρχαία Αθήνα (479-431 π.Χ.)*, 1981

Εικ.10. Μουσικός αγώνας. Ο κιθαρωδός παίζει το όργανο και τραγουδά. Ο τρόπος απόδοσης των πτυχώσεων που στροβιλίζονται, εντείνει την αίσθηση της κίνησης. Ερυθρόμορφος αμφορέας παναθηναϊκού τύπου του ζωγράφου του Βερολίνου (490 π.Χ.), Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.11 Ζεύγος παλαιστών – Στατήρας από την Άσπενδο (Παμφυλία), ασήμι γύρω στο 370 π.Χ. Πανεπιστήμιο Τυβίγγης, συλλογή νομισμάτων. Decker Wolfgang, *ο αθλητισμός στην ελληνική αρχαιότητα. Από τους μινωικούς στους Ολυμπιακούς Αγώνες*. Πρόλογος: Βασίλης Φίλιας, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004.

Εικ.12. Παναθηναϊκός αμφορέας του Ζωγράφου του Μάρσια, J. Paul Getty Museum. Μαλιμπού 79. *A.E* 147. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr.*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

Εικ.13 Ανθιππασία. Ανάγλυφη παράσταση πέντε εφήβων ιπέων της Λεοντίδος φυλής, που καλπάζουν ρυθμικά καθοδηγούμενοι από το γενειοφόρο φύλαρχο αριστερά (αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.), Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία*

Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.14 Βάση νικητήριου αναθήματος του χορηγού Ατάρβου με την παράσταση δύο ομάδων από τέσσερις γυμνούς χορευτές σε αγώνα πυρρίχης (330-320 π.Χ.), Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.15.Ανάγλυφη παράσταση μάλλον από επιτύμβια στήλη, με απεικόνιση πυρριχιστή ή οπλιτοδρόμου (περ.510-500 π.Χ), Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.16 Ανάγλυφη παράσταση λέμβου με οκτώ άνδρες στο κάτω μέρος μιας τιμητικής στήλης, με αφορμή τη βράβευση νικητών σε άμιλλα νέων (2^ο αι. μ.Χ.) Αθήνα, Αρχαιολογικό μουσείο. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.17 Σκηνή τεθρίππου με αναβάτη που είναι γυμνός και φορά ταινία στο κεφάλι. Απεικονίζεται τη στιγμή που ανεβαίνει στο άρμα. Κρατά στο αριστερό χέρι τα ηνία και στο δεξί ραβδί για το κέντρισμα των αλόγων. Αττική μελανόμορφη κύλικα (περ. 510-500 π.Χ.), Θήβα, Αρχαιολογικό Μουσείο. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερα και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.18. Παναθηναϊκός αμφορέας. Φλωρεντία, χωρίς αριθμό από το Ορβιέτο. Μια μικροσκοπική φωτογραφία της Α υπάρχει στο Milani Museo Topografico 6.48, αριστερά, του Λυδού: *ABV 6.110,33*.

Εικ.18. Φλωρεντία. Παναθηναϊκός αμφορέας του Λυδού. Beazley J.D., *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, Αθήνα 1993.

Εικ.19 Λονδίνο B 134; Παναθηναϊκός αμφορέας του ζωγράφου του Ευφίλητου. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr*,

Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

Εικ.20 Παναθηναϊκός αμφορέας του άρχοντα Θε(ι)οφράστου 340/39 π.Χ., το όνομα του οποίου αναγράφεται στην κύρια πλευρά του αγγείου. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερά και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.21. Τάφος αθλητή στον Τάραντα με παναθηναϊκούς αμφορείς στις γωνίες. . Neils Jennifer (επιμ.), *Goddess and Polis, The Panathenaic festival in ancient Athens*, Hanover and Princeton 1992.

Εικ.22 Παναθηναϊκός αμφορέας με παράσταση τεσσάρων αθλητών που αγωνίζονται στο δρόμο σταδίου. Αμφαναί (Ν. Μαγνησίας), ναός του Απόλλωνα. Ύστερη κλασική εποχή 336-335 π.Χ. 9χρονιά του άρχοντα Πυθόδηλου). Αθανασάκειο Μουσείο Βόλου.

Εικ.23 Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban Λονδίνο Β 605, Α όψη. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

Εικ.24 Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban, Λονδίνο Β 606 Α όψη. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

Εικ.25 Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban, Αγ. Πετρούπολη Ν Ku. 1913 4/389, Α όψη. L' Olympisme dans l' antiquite III, 20

Janvier 1998, Musee Olympique 1, Quai d' Ouchy CH- 1001
Lausanne.

Εικ.26 . Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban, Λονδίνο 1903.2-
17.1 Α όψη. L' Olympisme dans l' antiquite III, 20 Janvier 1998,
Musee Olympique 1, Quai d' Ouchy CH- 1001 Lausanne.

Εικ.27 Τυραννοκτόνοι: Αρμόδιος και Αριστογείτονας. Αντίγραφο από
ρωμαϊκό μάρμαρο 477-76. Neils Jenifer, The Parthenon frieze,
Cambridge University Press, 2001.

Εικ.28 Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban Hildesheim 1253 Α
όψη. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische
Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr*, Achtzehntes
Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der
Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

Εικ.29. Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban Hildesheim 1254 Α
όψη. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische
Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr*, Achtzehntes
Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der
Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

Εικ.30 Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban, Κοπεγχάγη 13812 Α
όψη. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische
Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr*,
Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst»
Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst,
Basel 1998.

Εικ.31 και Εικ. 32 Ερυθρόμορφος χους. Νέα Υόρκη, Metropolitan
Museum of Art 06.1021.196. Robertson Martin, *Η τέχνη της
αγγειογραφίας στην κλασική Αθήνα*, Αθήνα 2001.

Εικ.33 Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban, Αγ. Πετρούπολη Ν
Κυ. 1913 4/389, Β όψη. L' Olympisme dans l' antiquite III, 20 Janvier
1998, Musee Olympique 1, Quai d' Ouchy CH- 1001 Lausanne.

Εικ.34 Ερυθρόμορφος αμοφορίσκος παναθηναϊκού σχήματος από την Αίγινα του ζωγράφου του Πυθοκλέους. Αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1689. Τζάχου-Αλεξανδρή Όλγα, *Το Πνεύμα και το Σώμα οι Αθλητικοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 15 Μαΐου 1989 – 15 Ιανουαρίου 1990, Αθήνα 1989.

Εικ. 35 Παράσταση πενταθλητών. Από αριστερά ένας άλτης, ένας ακοντιστής, ένας δισκοβόλος και δεύτερος ακοντιστής. Παναθηναϊκός αμοφορέας του Ζωγράφου του Ευφίλητου 530-520 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερά και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.36 Παναθηναϊκός αμοφορέας της Ομάδας Kuban Λονδίνο B 606, Β όψη. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

Εικ.37 Παναθηναϊκός αμοφορέας της Ομάδας Kuban Hildesheim 1254 Β όψη. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

Εικ. 38 Αγώνας αρματοδρομίας σε πλήρη εξέλιξη. Ο αγγειογράφος εκμεταλλεύτηκε ευστοχα το σχήμα του πώματος του αγγείου για να δηλώσει τη στροφή των αρμάτων γύρω από τον καμπτήρα. Πώμα μελανόμορφου αμοφορέα 520-510 π.Χ. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum. Βαλαβάνης Πάνος, *Ιερά και αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικ.39. Παναθηναϊκός αμοφορέας της Ομάδας Kuban, Λονδίνο 1903.2-17.1 Β όψη. L' Olympisme dans l' antiquite III, 20 Janvier 1998, Musee Olympique 1, Quai d' Ouchy CH- 1001 Lausanne.

Εικ.40. Αττικό ερυθρόμορφο ληκύθιο της κατηγορίας L. Talcott από την Ερέτρια, γύρω στο 400 π.Χ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1631. Τζάχου-Αλεξανδρή Όλγα, *Το Πνεύμα και το Σώμα οι Αθλητικοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 15 Μαΐου 1989 – 15 Ιανουαρίου 1990, Αθήνα 1989.

Εικ. 41 Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban Hildesheim 1253 Β όψη. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

Εικ. 42 Bologna 12: παναθηναϊκός αμφορέας του ζωγράφου του Αχιλλέα. Beazley J.D., *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, Αθήνα 1993.

Εικ.43. Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας του Ζωγράφου του Βερολίνου 1833, Β όψη. L' Olympisme dans l' antiquite III, 20 Janvier 1998, Musee Olympique 1, Quai d' Ouchy CH- 1001 Lausanne.

Εικ.44. Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας Kuban, Κοπεγχάγη 13812, Β όψη. Bentz Martin, *Panathenaische Preisamphoren, Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr*, Achtzehntes Beiheft zur Halbjahresschrift «Antike Kunst» Herausgegeben von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Basel 1998.

Πίνακας: ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΩΝ¹⁸⁸

ΜΕΡΕΣ	ΕΚΑΤΟΜΒΑΙΩΝ	ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ
1-8	20-27	ΑΠΑΓΓΕΛΙΕΣ ΑΠΟ ΙΛΙΑΔΑ ΚΑΙ ΟΔΥΣΣΕΙΑ	ΠΝΥΞ (;)
1-3	20-22	ΜΟΥΣΙΚΟΙ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ: I.ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΟΣ ΑΥΛΩΔΙΑΣ II.ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΟΣ ΚΙΘΑΡΩΔΩΝ III.ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΧΩΡΩΔΙΑΣ IV.ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ	ΩΔΕΙΟΝ (;) ΘΕΑΤΡΟ ΔΙΟΝΥΣΟΥ
4-7	23-26	ΑΘΛΗΤΙΚΟΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ I	
4 ^H		ΓΥΜΝΙΚΑ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ Α ΓΙΑ ΠΑΙΔΕΣ ΚΑΙ ΕΦΗΒΟΥΣ: ΔΡΟΜΟΣ, ΠΑΛΗ, ΠΥΓΜΑΧΙΑ, ΠΑΓΚΡΑΤΙΟΝ	ΣΤΑΔΙΟ
5 ^H		ΓΥΜΝΙΚΑ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ Α (συνέχεια) ΓΙΑ ΑΝΔΡΕΣ	ΣΤΑΔΙΟ
6 ^H		ΙΠΠΙΚΑ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ: Α:	ΑΓΟΡΑ Η ΥΠΑΙΘΡΙΑ ΠΛΑΤΕΙΑ (ΣΤΟ

¹⁸⁸ J. Neils και Stephen V. Tracy, *ΤΟΝΑΘΕΝΕΘΕΝΑΘΛΙΟΝ*, American School of Classical Studies at Athens, Αθήνα 2003, σελ. 16-17.

		ΑΡΜΑΤΟΔΡΟΜΙΕΣ	ΕΛΕΥΣΙΝΙΟΝ)
7 ^Η		ΙΠΠΙΚΑ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ (συνέχεια) και επιπλέον: ΑΝΘΙΠΠΑΣΙΑ	ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΣ
8	27	ΦΥΛΕΤΙΚΟΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ: Ι.ΠΥΡΡΙΧΕΙΟΣ ΧΟΡΟΣ ΙΙ.ΕΥΑΝΔΡΙΑ ΙΙΙ.ΛΕΜΒΟΔΡΟΜΙΕΣ	ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ
9	28	ΠΟΜΠΗ, ΘΥΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΟΣΙΟ	ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ, ΑΓΟΡΑ, ΑΚΡΟΠΟΛΗ
10-11	29-30	ΞΕΚΟΥΡΑΣΗ ΚΑΙ ΕΚΑΘΑΡΙΣΗ	

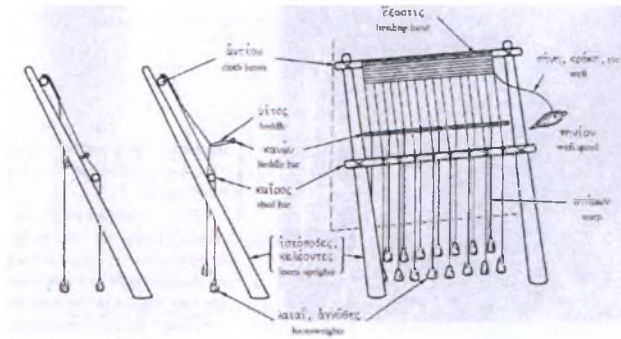
Εικ.1

Εικ.2

Εικ.3

Εικ.4

Εικ.5

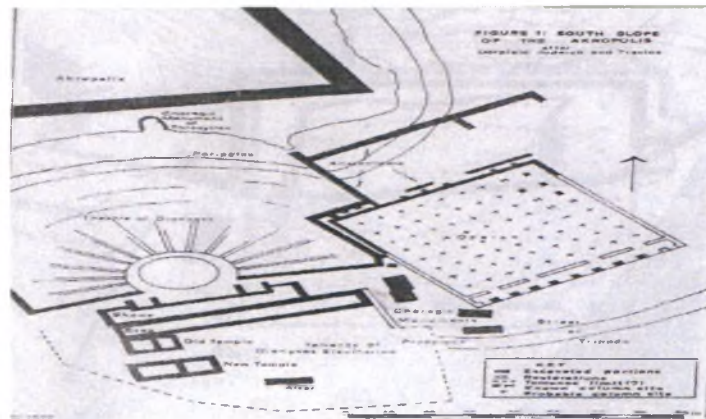
Εικ.6

Εικ.7

Εικ.8

Εικ.9

Εικ.10

Εικ.11

Εικ.12

Εικ.13

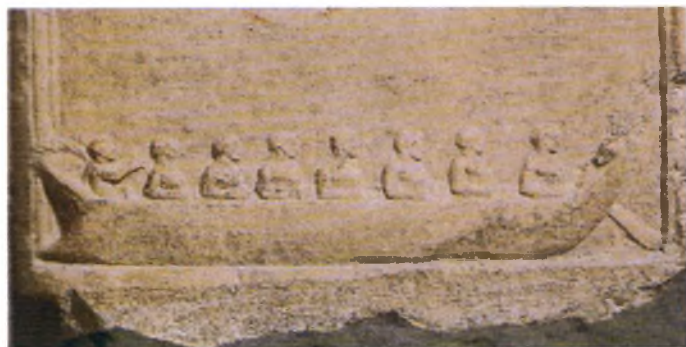

Εικ.14

Εικ.15

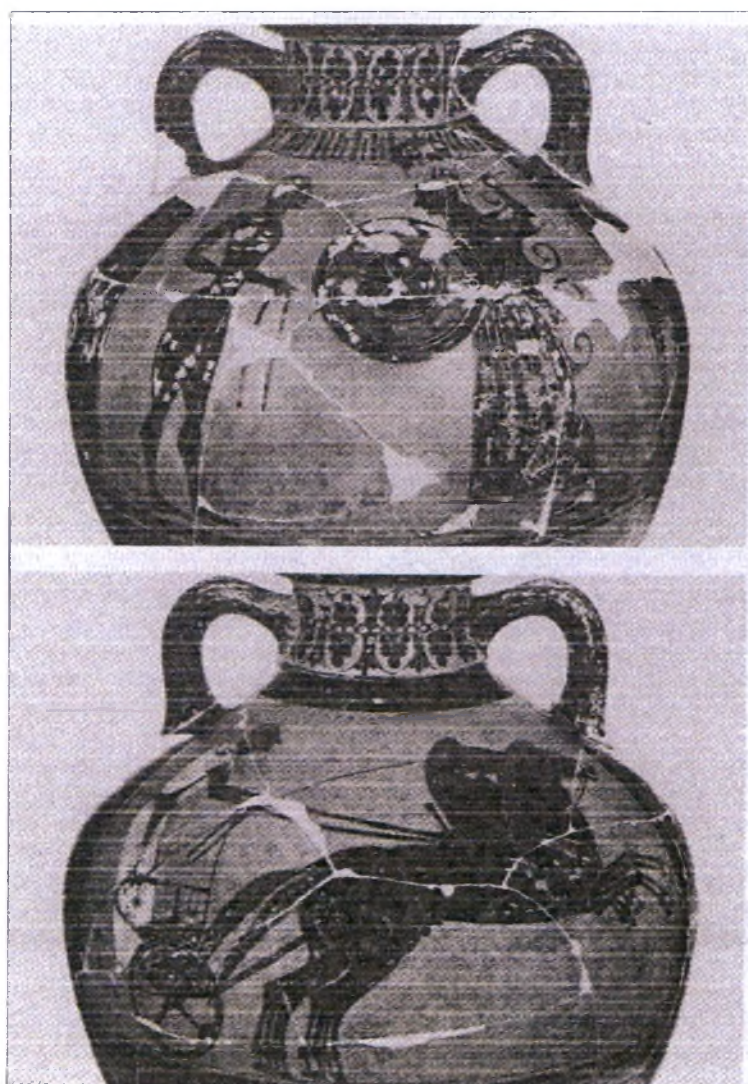

Εικ.16

Етк.17

Етк.18

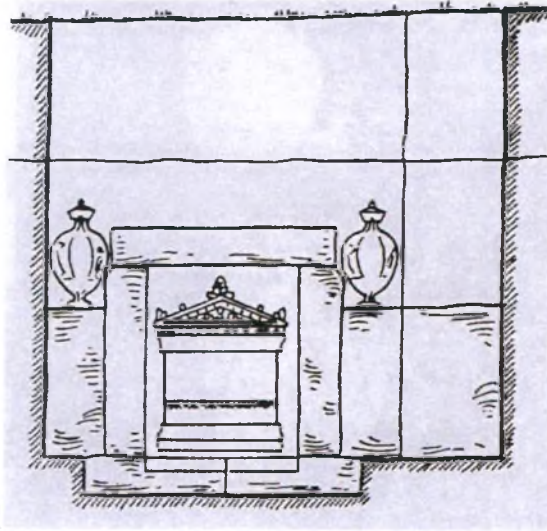

Εικ.19

Εικ.20

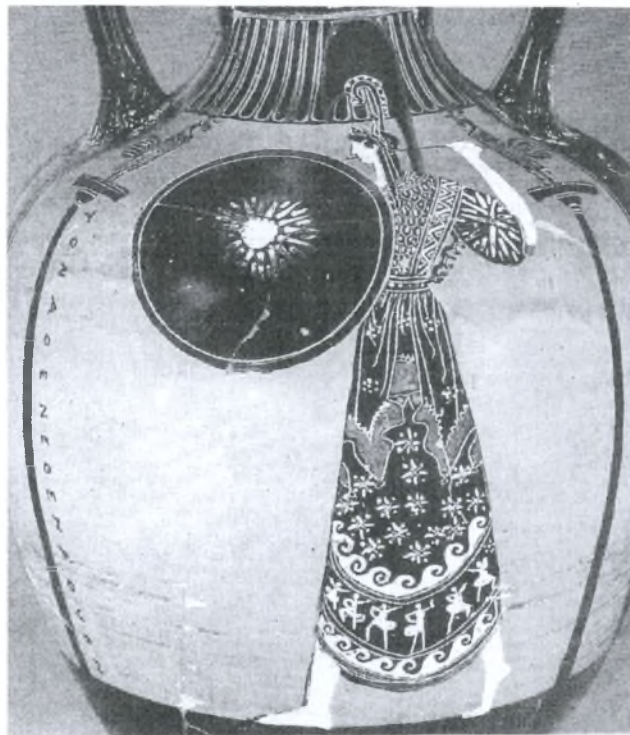
Εικ.21

Εικ.22

Εικ.23

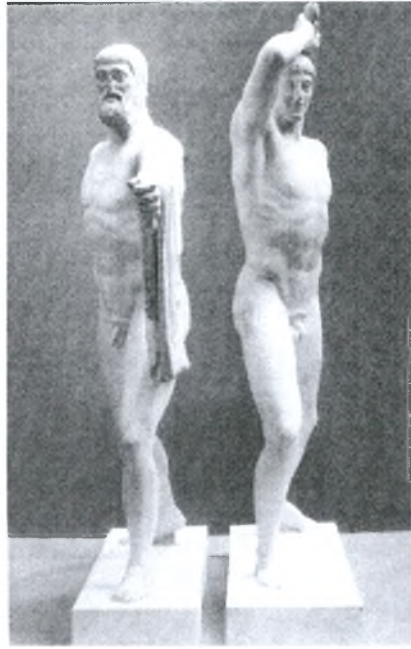
Εικ.24

Εικ.25

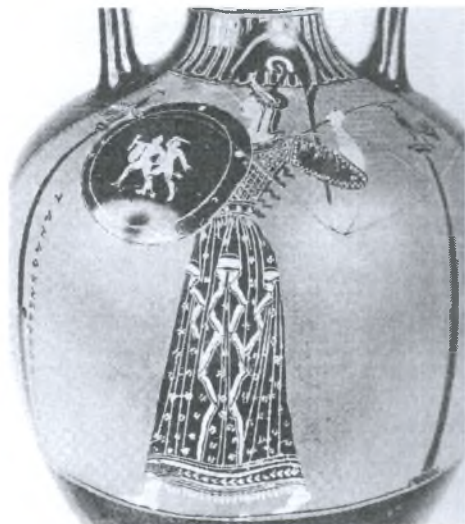
Εικ.26

Εικ.27

Εικ.28

Εικ.29

Εικ.30

Εικ.31

Етк.32

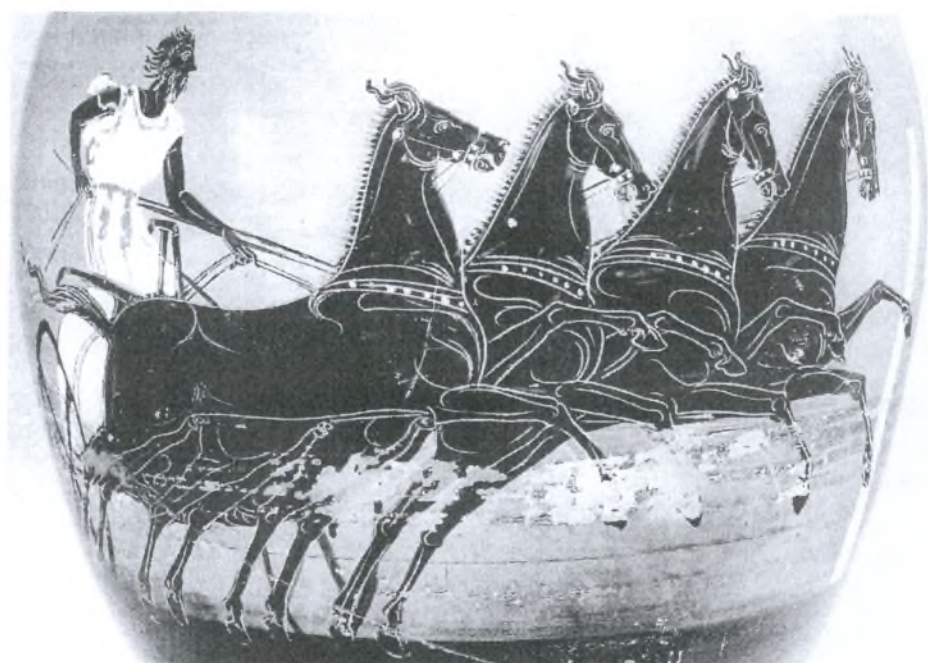
Етк.33

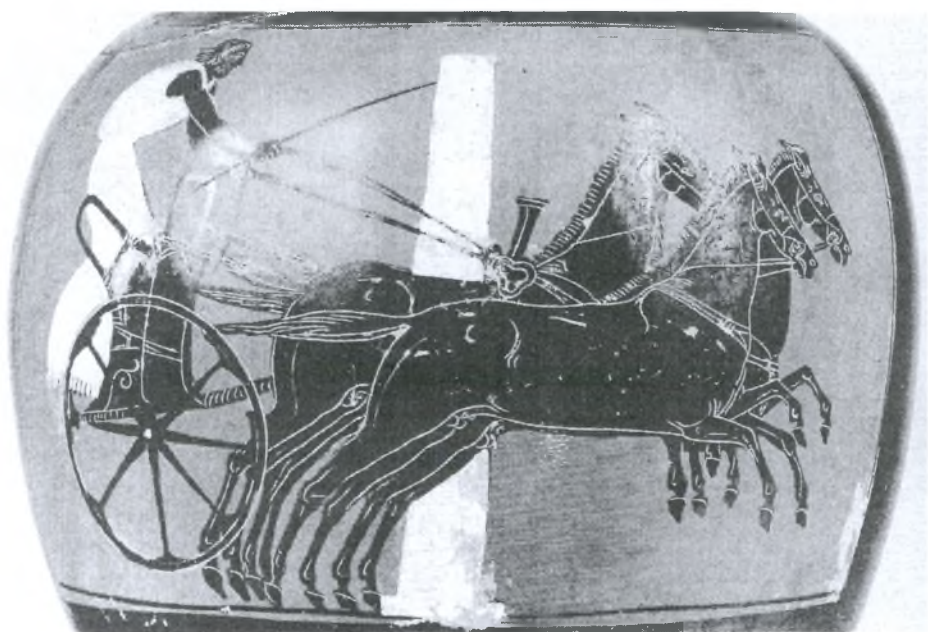
Εικ.34

Εικ.35

Етк.36

Етк.37

5.245

Εικ.38

Εικ.39

Εικ.40

Εικ.41

Εικ.42

Εικ. 43

Εικ.44

